

Eesti ajalugu kui müüt: vaatenurga probleem

Hent Kalmo

Johan Skytte poliitikauuringute instituut, Tartu Ülikool, Lossi 36,
51003 Tartu; hrkalmo@ut.ee

Kokkuvõte. Artiklis lahatakse küsimust, mida tähendab ajaloo jutustamine kellegi vaatepunktist. Kuna baltisaksa ja eesti ajalookäsitlust on eristatud just niisuguses võtmes, siis antakse ülevaade eesti orientatsiooni tekkimisest revisionistliku programmina. Vaatepunkti mõiste mitmekihilisuse selgitamiseks tuuakse esile mitmeid keskendamise (fokuseerimise) vorme ning uuritakse nende kasutamist Eesti ajaloo puhul. Pakutakse välja selline eesti rahvusajaloo käsitlus, mida võib kirjeldada ajaloo jutustamisena eestlaste vaatepunktist, kuid mis pole ei vaenulik rahvusülesele käsitlusele ega ka muidu teaduslikult iganenud.

Märksõnad: müüt; rahvusajalugu; baltisakslased; Hans Kruus; Carl Robert Jakobson; isamaa-ajalugu; Õpetatud Eesti Selts; loomade ajalugu

Tänapäeval paistab olevat üha vähem ajaloolasi, kes sõandavad tunnistada, et tegelevad rahvusajalooga. Uusi metodoloogilisi suundi on ajaloo-teadusse ikka lisandunud. Need ei tarvitse varasemaid kõrvale tõrjuda ega üldse omavahel rivaalitseda. Seda enam aga tekib küsimus, miks käsitatakse rahvuslikku ja rahvusülest (transnatsionaalset) ajalugu tihti – et mitte öelda pea alati – konkurentidena.¹ Millega on õieti põhjendatud levinud arvamus, et rahvusajalugu tuleb ületada, et see on iganenud, et selle peab asendama mõni ajakohasem, teaduslikum paradigma? Tõsi, „rahvuslik ajalookirjutus“ on mitmetähenduslik väljend. Enamasti eetakse selle all silmas iseäralikku suurt jutustust, niisugust, mis tõstab minevikus esile rahvuslikku ja eristab seda piirkondlikust või maailmaajaloost.² Pole tähtis, kas selline jutustus talletub mõnda suurteossesse

1 Veidi vähem vastandavalt: K. Brüggemann. Transnational History and the History of a Nation: The Case of Estonia. – Acta Historica Tallinnensia, 2021, 27, 1, 6.

2 Vt M. Tamm. Euroopa rahvuslik ajalookirjutus võrdlevas vaatluses. – Tuna, 2017, 2, 129.

või koondab tervikuks üksikuid uurimusi. Elukutseliste ajaloolaste silmis äratub rahvusajalugu kahtlust, kuna seda peetakse loomuldasa mütologiseerivaks lähenemisviisiks.³ Teaduslikku ajalugu on ikka vastandatud müüdile.⁴ Tihti kirjeldab ajaloolane oma tegevust mõne müüdi kummutamisenä. Sellises kasutuses tähendab „müüt“ minevikukirjeldust, mis ei vasta tõele.⁵ Ent müüt võib saada ka teistsuguse sisu – ja siis ei lange etteheide enam ühele-teisele käibetõele-kujutlusele, vaid rahvuslikule ajalookirjutusele üldse, milline ka poleks selle täpsem sisu. See on nii, kui müüdina käsitatakse rahvust kui sellist.⁶ Rahvusajaloolane pannakse süüks suunatust üksusele, mida pole suuremal osal vaadeldavast ajajärgust olemaski olnud. „Metodoloogilise rahvuslusena“ on kirjeldatud veendumust, et „rahvus kujutab endast pidevat vaatlusüksust läbi kõigi ajaloo vältel toimuvate muutuste, [et] see on „asi“, mille muutumist ajalugu peaks kirjeldama.“⁷ Tõnu Õnnepalu sõnul on rahvusajalugu fiktsioon nagu romaan, sest mõlema keskne kangelane on fiktiivne.⁸

Artikli eesmärk on näidata, et rahvuspõhine ajalookirjutus ei tarvitse olla ei anakronistlik, teleoloogiline ega fiktiivne. See pole mõeldud rahvusajaloo apoloogia, vaid katsena selgitada, mida õigupoolest tähendab rahvuslik käsitlusviis ja kuivõrd see ikkagi vastandub rahvusülesusele. Loomulikult ei seondu see probleem üksnes Eesti ajaloo. Ometi pakub siinne taust selle lahkamiseks hea lähtekoha. 19. sajandi teisel poolel tekkinud eesti rahvuslikku ajalookirjutust tavatsetakse kokkuvõtlikult iseloomustada väitega, et Carl Robert Jakobson,

- 3 Mütoloogiseeriva jutustuse eripära kohta vt: J. Ifversen. *Myth in the Writing of European History*. – *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Ed. by S. Berger, C. Lorenz. Palgrave Macmillan, London, 2010, 454.
- 4 P. Heehs. *Myth, History, and Theory*. – *History and Theory*, 1994, 33, 1.
- 5 Eriti nn rahvusmüütide juures, mis on lõimitud kollektiivsesse enesekuvandisse, ei paku ajaloolastele muidugi huvi mitte üksnes töö tuvastamine (müüdi kummutamise), vaid ka see, kuidas ekslikud minevikukujutlused ise toimivad. Kollektiivset enesekuvandit määrava müüdi näitena võib tuua nn suure isamaasõja Nõukogude Liit ja hiljem Venemaal; vt J. Brunstedt. *The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR*. Cambridge University Press, Cambridge, 2021. Vanemate kollektiivkujutluse kohta Venemaal vt: M. Cherniavsky. *Tsar and People: Studies in Russian Myths*. Random House, New York, 1969. Tony Judt on kirjeldanud sõjaga seotud müüte Euroopas laiemalt. Näiteks tekkis tema sõnul Prantsusmaal kujutus, nagu oleks kõik sõjaaegsed repressioonid pannud toime sakslased, ehkki tegelikult – ja see olevat tõeline ajalugu – tegi suur osa Euroopast kas koostööd Saksa relvajõududega või vaatas nende tegevust ükskõikselt pealt (T. Judt. *Minevik on teine maa: Poliitilised müüdid sõjajärgses Euroopas*. Tlk J. Isotamm. – *Akadeemia*, 1994, 8, 1647). Rahvusmüütide kohta üldisemalt: *National Myths: Constructed Pasts, Contested Presents*. Ed. by G. Bouchard. Routledge, London, 2013; *Myths and Nationhood*. Ed. by G. Hoskins, G. Schöpflin. New York, Routledge, 1997.
- 6 Vt C. Lorenz. *Drawing the Line: 'Scientific' History between Myth-making and Myth-breaking*. – *Narrating the Nation: Representations in History, Media and the Arts*. Ed. by S. Berger, L. Eriksonas, A. Mycock. Berghahn Books, New York, 2008, 44.
- 7 A. Wimmer, N. Glick Schiller. *Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences*. *Global Networks*, 2008, 2–4, 305, tsit: M. Tamm. *Euroopa rahvuslik ajalookirjutus*, 129.
- 8 T. Õnnepalu. *Mineviku tulevik*. – *Diplomaatia*, 2007, 46.

Jakob Hurt, Villem Reiman ja nende järeltulijad kirjutasid ajalugu – või hindasid varasema baltisaksa ajalookirjutuse ümber – „eestlaste vaatepunktist“.⁹ Juba 1920. aastatel väljendati mõtet, et Reimani ajaloolise vaatenurga eripära on „Eesti orientatsioon“.¹⁰ Hurda jälgedes olevat ta valgustanud ajalugu „Eesti rahva seisukohalt“.¹¹ Teatavasti tõstis Hans Kruus sellise käsitlusviisi hiljem lausa kategooriliseks imperatiiviks. Kodumaa mineviku uurimisel pidi seisma keskmises eesti rahva ajalugu, senine käsitlus aga tuli ümber hinnata „eesti rahva mineviku orientatsioonis“.¹² Nõnda on rahvuslikkus siinmail (mitte ainult Eestis, vaid ka Lätis) historiograafiliseks teemaks kerkinud eripärasel viisil: vaatenurga või seisukoha probleemina.¹³ See on väärtuslik pärand, mis sünnitab tänapäevalgi olulisi küsimusi. Sest mis on õieti vaatenurk ajalookirjutuse puhul? Kas rahvusajalugu seondub ainesega (sellega, mida uuritakse), esitusviisiga (sellega, kuidas uuritut esitatakse), hinnangutega või nende kõigiga lahutamatus tervikus? Hoolimata üldisemat sorti vaidlustest rahvusajaloo üle pole need küsimused Eestis eriti tähelepanu pälvinud.

Ühe käsitluse sellest, mis võiks olla eestipärane orientatsioon, on pakkunud Jaan Undusk. Ta on eristanud baltisaksa ja eesti paradigmat, tähistades nendega kaht vastuokslitku, lahknevaid moraalseid hinnanguid kätkevat lugu siinse maa ajaloost. Ehkki Undusk viitab võimalusele leida maiskondlikku üksmeelt, esitab ta vastuolu kahe paradigma vahel nii sügavana, et nähtavasti pole võimalik võtta omaks mõlemat.¹⁴ Allpool näitan, et baltisaksa ajalookäsitlused ja „eesti orientatsioon“ ei olnud läbinisti ühitamatud.¹⁵ Ometi pole kahtlust – ja siin ongi vaatenurga probleemi lähtekoht: eestlaste kirjutisi lahutab baltisaksa autorite omadest mingi sügav erinevus. Selle mitmetahulisus jääb tabamata, kui rahulduda üldistusega, et eestlased kirjutasid ajalugu „eesti rahva seisukohalt“. See väljend väärrib hoolikat lahtipakkimist. Ma ei tee seda abstraktselt, vaid

- 9 A. Andresen. Villem Reimani ajalookirjutuse tähendus. – V. Reiman. Eesti ajalugu. Tartu, Ilmamaa, 2014, 159. Reiman tõusvat esile, kuna ta „asus kirjutama uuelaadset eesti ajalugu, mis lähtus küll eesti rahvuslikust vaatenurgast, kuid järgis ka teadusliku probleemikäsitluse nõudeid“ (A. Andresen. Kas vajame rahvuslikku ajalooteadust? Villem Reimani kultuurilooline sõnum. – Akadeemia, 2016, 5, 756).
- 10 J. Luiga. Willem Reiman. Mälestused ja märkused III. – Vaba Maa, 29.12.1923, 5.
- 11 P. Põld. Kes oli meile Willem Reiman? – Willem Reiman'i mälestuseks. Postimees, Tartu, 1924, 7.
- 12 Kolmanda imperatiivi järgi pidi kodumaa ajalugu olema „rahvale kasvatajakaks“ (H. Kruus. Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. – Ajalooline Ajakiri, 1930, 3, 133).
- 13 Läti rahvusajalugu on samas võtmes kirjeldanud I. Misāns: Akademische Geschichtsschreibung in Lettland zwischen Selbstbezogenheit, Politisierung und Verwestlichung. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 2013, 61, 373.
- 14 J. Undusk. Ajalooteade ja metahistoorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna, 2000, 2, 115.
- 15 Eesti ja baltisaksa ajalookirjutuse põimunud suhetele on tähelepanu juhtinud Linda Kaljundi ja Ulrike Plath, vt: L. Kaljundi, U. Plath. Eesti ajalookirjutus põimitud perspektiivist. – Tuna, 2017, 1, 3.

näitlikult, püüdes kirjeldada muutusi, mis kaasnesid „Eesti orientatsiooni“ kui revisionistliku uurimissuunaga. Sel moel kujuneb siinne ajalooteaduslik konflikt paradigmatiks millelegi, mis ulatub kaugemale rahvusajaloo problemaatikast – teiseks, mille tingib katse jutustada ajalugu mõne seni eiratud subjekti vaatenurgast. Tõuseb küsimus, kas see, kellele või millele jutustus keskendatakse (fokuseeritakse), peab tingimata olema tajumisvõimeline subjekt. Kas ajalugu pole võimalik kirjutada ka loomade või keskkonna, sh eluta keskkonna seisukohalt? Kui nii, siis miks mitte eestlaste seisukohalt? Rahvusajalugu kiputakse samastama rahvusliku orientatsiooni kui kobarnähtusega, kus on ühendatud iselaadne vaatlusaines (rahvus), metodoloogia (metodoloogiline rahvuslus), moraalsed hinnangud ja rahvustunnet õhutatav kangelaslik esitusviis. Tihti on ajalookirjutus esinenud just niisuguse kirju kobarana. Siiski pole nende osiste vahel paratamatut seost. Artikli siht on pakkuda toetust teistlaadsele käsitlusele rahvusajaloo kohta, mida võib samuti kirjeldada ajaloo jutustamisena eestlaste vaatepunktist, kuid mis pole ei vaenulik rahvusülesele käsitlusele ega ka muidu teaduslikult iganenud.

AJALOO MÕTE – BALTISAKSA JA EESTI VAADE

Kui metodoloogiline rahvuslus tähendab minevikule vaatamist läbi iseenda rahvusriigi prisma, siis sai see Eestis võimalikuks alles pärast Esimest maailmasõda. Teisalt kujunes riikluse algete otsimine minevikust kiiresti programmiks, sest tunti vajadust tõendada, et Eesti ei sündinud hetke ajal. „Meil tuleb kõige pealt iseendale selgeks teha ning jõudu ja võimalust mööda ka muudele seda käsitust tutvustada,“ kirjutas Hendrik Prants, „et Eesti ajaloo näitelaval pole mitte äkisti ilmunud tõusik, juhtumisi sinna sattunud isik, vaid et temal juba on olemas ammune endapärane pikk ja väärtusline arenemise käik, omakohane ajalugu, kuid vastikudel asjaoludel, õnnetu saatuse mõjul on ta hulgaks ajaks nagu varjusurma uinutatud või magama pandud“. ¹⁶ Eduard Laaman võttis 1925. aastal kaitseväelastele peetud loengus arvustamisele väite, et Eesti on sesoonriik, „mis tekkis, kui ajalugu oli purjus, ja mis võib kaduda, kui ajalugu kaineks saab“. Selliste ütluste puhul tulevat nähtavale üldisem juhuslikkuse paradoks: „Õeldakse, kui Kleopatra ninajoon oleks teistviisi olnud,

¹⁶ H. Prants. Meie rahvasoo ajalooline alus. – Päevaleht, 27.07.1922, 3. Prants väitis, et iseseisvuse võitmisega oli eesti rahvas teinud küpsuseksami: H. Prants. Eesti vanem ajalugu. Eestimaa Kooliõpetajate Vastastikuse Abiandmise Seltsi raamatukaupluse kirjastus, Tallinn, 1920, 5.

siis oleks ka Rooma riigi ajalugu teistviisi läinud.¹⁷ Tegelikult olevat Eesti iseseisvus rajatud kindlamale alusele – see olevat seletatav „ajaloo suure tendentsiga“, Prantsuse revolutsioonist saati valitsenud rahvusliku printsiibiga. 1919. aastal oligi Asutav Kogu tuginenud rahvusliku enesemääramise printsiibile, et põhjendada eestlaste õigust luua iseseisev riik. Maailma avalikkusele suunatud seletuses kinnitati, et eesti rahvas ei raja oma iseseisvust esmakordselt, vaid on taastamas kunagist olukorda, mil vabalt ja iseseisvalt elati Läänemere kallastel. Tähtis oli näidata, et 13. sajandil ikestatud kollektiivne subjekt on pidevalt alles püsinud. Asutava Kogu seletuses kirjeldatigi, kuidas „surve ja alandamise kiuste elas salajas edasi kindel lootus ja julge soov, et peab tulema ja kindlasti tuleb aeg, mil Eesti rahvas jälle oma saatuse määramist võib võtta enese kätte“.¹⁸ Küll mitte nii luulelisel kujul, aga põhjoontes säilis sama skeem hiljemgi, kui 1920. aastatel hakati seadma sihte Eesti ajaloo uurimiseks. Tartu ülikooli Eesti ajaloo professoriks kutsutud Arno Rafael Cederberg ootas terviklikku käsitlust eesti rahva ajaloost, „mis näitab selle rahva rasket kõrverändamist ja jutustab ta võitlemisest vabaduse ja iseseisvuse saavutamiseks“.¹⁹

Baltisakslaste ellu töid maailmasõja tagajärjed samuti murrangu. Aastasadadega loodud korraldus näis olevat hetkega kokku kukkunud.²⁰ Paljud olid uskunud, et eesti rahvuslik liikumine on venestamise kõrvalnähtus, mis kaob koos sellega.²¹ Isegi pärast iseseisvumist kõheldi kaua, kas uus olukord jääb püsima. Alles pikkamisi kasvas arusaam, et „poliitiline seisund, millesse saatus oli [baltisakslased] asetanud, polnud üleminekuvorm, vaid midagi jäädavat – midagi, mille suhtes tuli jõuda sisemiselt põhjendatud hoiakuni“.²² Varem oli maa uute valitsejatega ikka suudetud kohaneda: rootslastega, hiljem venelastega. Hermann von Keyserling ennustas, et seepärast pole põhjust kahelda baltisakslaste lojaalsuses ka nüüd.²³ Eestlastest isandatega oli siiski raskem leppida. Nagu Keyserling kirjutas, ei nähtud neid kõigest kümnekond aastat tagasi isegi mitte

17 E. Laaman. Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu: Etteloetud Kaitseväge Kultuur-selgitustöö kursustel 1925 a. Kaitseväge Ühendatud Õppeasutiste staap, [Tallinn], 1929, 1–2.

18 Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklisest iseseisvusest ja rippumastusest. – Riigi Teataja, 19.07.1919, 47.

19 A. R. Cederberg. Ajaloolise uurimistöö korraldamisest II. – Postimees: Hommiku-väljaanne, 28.03.1920, 3.

20 Vt M. Garleff. Deutschbaltische Politik zwischen den Weltkriegen. Verlag Wissenschaftliches Archiv, Bonn, 1976, 5.

21 H. Laakmann. Lebensbedingungen des baltischen Deutschtums II. – Baltische Stimmen, 17.05.1928, 1.

22 Saksa Vähemusrahvuse Kultuuriomavalitsuse ülevaade saksa vähemusrahvuse ajaloost Eestis, dateerimata. Rahvusarhiiv, Eesti Ajalooarhiiv, f 85, n 1, s 1719, l 69.

23 R. Baltenius [H. Keyserling]. The Balts in the History of Esthonia. Baltischer Verlag, Berlin, 1922, 177.

rahva, vaid paljalt alamklassina.²⁴ Vahekord eestlastega oli pöördunud pea peale, tões ajaloolane ja gümnaasiumiõpetaja Heinrich Laakmann, meenutades nostalgiaga kunagist Dorpati seltskonnaelu: „Seal, kus me enne juhtisime ja korraldasime, ei soovita meid nüüd kuskil isegi kaastöölisena meelsasti näha.“ Polevat ime, et Tartu meeolus annab tooni sügav kibestumine. „Meie kõrval areneb vaimne elu ettekannete, teatri, kontsertide, konverentsidega – kõik see, mis varem läks peamiselt korda saksa seltskonnale – ja me tunneme end sellest väljajäätuna.“²⁵ Tartu ülikool, mis varem liitis kolme Balti provintsi, seisis Laakmanni väitel nüüd üheainsa rahva teenistuses. Baltisaksa Kultuuriameti juht Roderich von Engelhardt pani samuti vähe lootusi asutusele, mis polevat oma küpsust rahvusülikoolina mõistnud kuulutada teisiti kui demonstratiivse seljapööramisega baltisaksa pärandile.²⁶ Alternatiivi loomiseks hakati Tartus ja Tallinnas korraldama saksakeelseid loengusarju. Nende sihi üle pidas Engelhardt nõu Leipzigit saabunud filosoofi ja pedagoogi Theodor Littiga. Võeti juhiseks, et kursused peavad pakkuma mitte kitsalt erialast, vaid üldist, maailmavaatelist haridust. Nõnda suudetavat paremini võistelda eestlastega, kellel selline haridus puudub ja kes ei saavat seda ka eestistatud Tartu ülikoolist.²⁷

Ühe esimestest kursustest – pealkirjaga „Ajalugu ja maailmavaade“ – pidas 1926. aasta kevadel Tartus Theodor Litt ise. Ta võttis ette kaasaegset kultuuri ümbritsevad relativistlikud kahtlused, mida maailmasõda olevat veelgi süvendanud. Üldine kultuurikriis olevat viinud nii kaugele, et isegi teaduselt ei oodatud enam tõepärasust (maalikunstis ilmestavat sama suundumust ekspressionistide nõue, et jäljendamine taandugu tundeväljenduse ees).²⁸ Litt rääkis, et ajaloo filosoofias on relativismi talumatu äärmuseni viinud Theodor Lessing oma teesiga, mille järgi ajaloolase roll on mõtestada mõttetut (*Sinngebung des Sinnlosen*). Litt oli valmis möönma, et ajaloolase roll ei ole võrreldav kroonikuga, kes loetleb sündmusi. Kuid see ei tähendavat, et tõsiasi võib tagantjärele sättida nii, nagu parasjagu kõige kasulikum tundub. See olevat ajaloost loobumine müüdi kasuks.²⁹ Tallinnas kõneles Litt teemal „Ajaloote mõte“. Küsimus, kas ajalool on mõte, pälvis toona laia tähelepanu ning oli ka ajaloo filosoofias taas arutlemisväärseks tunnistatud. 19. sajandi teisel

24 H. von Keyserling, *Baltikum* [1927]. Tlk K. Läänemets. – Looming, 1989, 6, 813.

25 H. Laakmann, *Dorpat 1919–1929*. – *Baltische Monatsschrift*, 1928, 59, 698–699.

26 Vt R. von Engelhardt, *Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung*. Reval, Franz Kluge, 1933, VI–VII.

27 Loengusarjade põhimõttest. *Rahvusarhiiv, Eesti Ajalooarhiiv*, f 85, n 1, s 1719, pagineerimata; *Kultuuriameti kiri Dr. Klumbergile*, 07.06.1926, samas.

28 Ueber die Kulturfrage der Gegenwart. – *Revaler Bote*, 07.05.1926, 10.

29 Die Vorträge der Professoren Th. Litt-Leipzig, W. Dibelius-Berlin und Dr. K. J. Obenauer-Darmstadt in Dorpat und Reval v. 12.–20. April 1926. – *Revaler Bote*, 07.05.1926, 3.

poolle valitsenud empiristliku hoiakuga polnud see hästi sobinud. Kujutlus ajaloo mõttest seostus halba kuulsusse sattunud ideega, nagu juhiks maailmaajalugu mõni kava või suur eesmärk.³⁰ Pealegi võis väita, et kui „mõte“ on midagi, mis on sündmuste taga või kohal (ega muuda juhtunu sisu), siis pole ajaloolase asi selle üle spekuloida.³¹ Teisalt ei tahetud leppida ka järeldusega, et ajalugu pole muud kui üksiksündmuste „mõttetute virvarr“.³² Litti sõnul oli maailmasõda jälle tõuganud ajaloo tähenduse otsingutele, seda enam, et nüüd aduti selgemini, kui palju sõltub vaatlaja positsioonist (eelnenud sajand paistvat hoopis isemoodi, kui sellele vaadata 1900. või 1919. aasta lävelt). Siiski polevat vaatenurga mõju ka nii suur, et iga ajalootõlgendus kujundab mineviku omatahtsi. Litt pakkus lõpetuseks omamoodi kompromissi: jäädagu rankeliku tööpärasuse-ideaali juurde, kuid sisendatagu karmi saatusega saksa rahvale optimismi tõdemusega, et ajaloo tekst ei ole valmis kirjutatud. „Meie ajaloo mõte pole kindlaks määratud. Pigem tekib küsimus, kas meie ülesanne polegi mõttetuse teisendamine mõtteks.“³³

Need sõnad langesid Tallinnas vastuvõtlikule pinnale. Engelhardt nentis pärast Litti loenguid, et nüüd jõudis baltisakslaste teadvusse võitlus ajaloo mõtte pärast.³⁴ Puhkes elav arutelu teemal, milline on Balti ajaloo mõte.³⁵ Baltische Monatschrifti toimetaja Wolfgang Wulffius mainis sagedast kurtmist, et kodumaa ajalugu ei õnnestu hoomata tervikuna:

Kus on punane joon, mis seda läbib? Selle sisu moodustavad segadusse ajavad tülid: keskajal lõpmatud võitlused ordu, kiriku ja linnade vahel, siis igavene agraarküsimus, hõõrumised aadli ja kodanikkonna vahel. Lisaks on kõik piiratud kitsa horisondiga, kaugel suurtest ilmasündmustest ja sestap ilma sügavama tähenduseta. Kas Liivimaa ajalool on üldse mõte?³⁶

Parun Georg Wrangel sõandas väita, et baltisakslastel polegi veel ajalugu. Leiduvat küll rida üksikuid uurimusi agraarprobleemide, rüütelkondade, linnade ja muu sellise kohta, ent puuduvat terviklik käsitlus, mis võtab kogu materjali kokku ühtsest vaatepunktist, „st vastamaks ammendavalt küsimusele, kuidas ja miks üks väike saksa grupp on seitse aastasada vastu

30 H. Rickert. Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung: Eine logische Einleitung in die historische Wissenschaften. J. C. B. Mohr, Leipzig, 1896, 17.

31 Vt G. Simmel. Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Fünfte Auflage. Duncker & Humblot, München, Leipzig, 1923, 162.

32 R. Eucken. Philosophie der Geschichte. – Systematische Philosophie. Dritte durchgesehene Auflage. Hrsg. von W. Dilthey. W. B. G. Teubner, Berlin, Leipzig, 1921, 223.

33 Vom Sinn der Geschichte. – Revaler Bote, 07.05.1926, 4.

34 R. von Engelhardt. Was lehrt uns die Geschichte. – Baltische Monatschrift, 1928, 59, 68.

35 H. Rimscha. Väter und Söhne: Ein Beitrag zum Problem der Generationen bei uns Balten. – Baltische Monatschrift, 1928, 59, 271.

36 W. Wulffius. Vom Sinn livländischer Geschichte. G. Löffler, Riga, 1926, 4.

pidanud ning miks tal on edasigi võimalus ja kohus vastu panna³⁷. Niisiis peeti „ajaloo mõtte“ all silmas midagi üsna erilaadset – mõnd kandvat, minevikku arusaadavaks muutvat ideed, iseäranis niisugust, mis innustaks, sisendaks kogukonnatunnet ja laseks baltisakslastel paista millegi kaalukamana kui pelk vähemusrahvus. Siiski polnud ajaloo mõtestamise katsed tingimata suunatud baltisakslaste esiletõstmisele ülejäänud elanikkonnast. Vastupidi, osalt oli nende siht just ühendussideme loomine Balti ajaloo ning Eesti ja Läti riigi vahele. Selline ettevõtmine oli üsna veenev, kui siinse ajaloo tähendusena esitati lääne kultuuri kaitset või midagi sarnast, mida eestlased ja lätlased paistsid jätkavat.³⁸ „Eestimaa iseseisvus rajaneb Idast eristumise mõttele,“ kirjutas ajalehe Revaler Bote toimetaja Axel de Vries.³⁹ Ajalooline järjepidevus ja saatusühtsus olid mõttefiguurid, mille abil sai meenutada, et Eesti ei kuulu ainult eestlastele, vaid „kõigile rahvastele, kes on teeninud suurt ülesannet püstitada kindel kaitsevall Ida vaimu vastu“.⁴⁰ Reinhard Wittram kirjutas manitsevalt Läti kohta: „Ei tohi unustada, et **maa** ajalugu on vanem kui sellel tekkinud Läti **riigi** ajalugu.“⁴¹ Nõnda said baltisakslaste varasemad võitlused uue tähenduse. Tagantjärele võis neid näha eelloona Eesti ja Läti riigi sünnile. De Vries rõhutas, et just Balti pataljon oli 1918. aasta novembris asunud kodumaa kaitsele, erinevalt eestlastest, kellele olevat mõte iseseisvast riigist selle ajani pea täiesti võõras olnud.⁴²

Juurdlemised Balti ajaloo mõtte üle lähtusid eeldusest, et minevikus sündinu on laias laastus teada. Oli vaid tarvis otsustada, mida see kõik mingil kõrgemal, aatelisel tasandil tähendab. Jäädi väga kaugele tundmisest, kui teravalt lõikas tegelikult vaatepunktifilosoofia *à la* Theodor Lessing. Nähtavasti ei tulnud baltisaksa haritlastele pähegi, et eestlaste või lätlaste rahvuslik ajalookäsitlus on samuti üks idee siinse mineviku mõtestamiseks. Keyserling iseloomustas eestlaste sotsiaalrahvuslikku revolutsiooni katsena annulleerida ajalugu. Temagi meenutas, et maailmasõja ajal sõltus palju hindamisasendist. Sõjakeerises olevat ümbritsevat ja isegi minevikku tajutud vägede liikumisel kord üht-

37 G. Wrangel. Warum brauchen wir heute eine „Baltische Geschichte“? – Revaler Bote, 28.03.1927, 7.

38 Alexander von Tobien väitis, et baltisakslaste maailmaajalooline kutsumus oli ühendada neile määratud ruum Läänega ja kaitsta seda Ida kaose eest. See olevatki Balti ajaloo mõte. (A. von Tobien. Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Zweiter Band. Walter de Gruyter, & Co, Berlin, 1930, 317)

39 A. De Vries. Zum 24. Februar. – Revaler Bote, 23.02.1926, 3 (rõhutus ära jäetud).

40 H. von Berg. Zum 24. Februar. – Baltische Stimmen, 23.02.1928, 1.

41 [R.] Wittram. Literaturbericht: Bihlman, A. Die politischen und wirtschaftlichen Grundlagen der Baltischen Republik Lettland. – Baltische Monatsschrift, 1927, 58, 64.

42 A. De Vries. Der 25. Februar 1918. – Revaler Bote, 25.02.1928, 3. Sellest, kuidas Balti pataljoni toodi näiteks maa teenimisest vt: K. Brüggemann. Baltisakslased ja Eesti iseseisvus 20. sajandil. – Vikerkaar, 2018, 1–2, 162.

kord teistviisi. Saksa okupatsiooni ajal olevat paistnud, nagu oleks Eesti kogu aeg olnud sakslaste oma. Kui Saksa väed sunniti 1918. aasta sügisel lahkuma, siis tekkis aga mulje, et Eesti on ühemõtteliselt „eestlaste jagu ja ei midagi muud“. ⁴³ Asi oli korruga nii, „nagu poleks meid, baltlasi kui tegelikke pärismaalasi, 700 aasta jooksul olnudki“. ⁴⁴ Mõistagi ei tahtnud Keyserling öelda, et ajalugu saab päriselt nii hõlpsasti tühistada. Eesti rahvas oli tema väitel tekkinud alles hiljuti. Jätta mulje, et siinse maa ajalugu on eesti rahva ajalugu – see olnuks tema silmis täielik fiktsioon. Tõsi, Keyserling oli teoretiseerinud, et sündmused saavad mõtte alles siis, kui need paigutatakse vaimesse seosetervikkuse, mille ajaloolane „tagasi-vaatavalt kujundab [*konstruiert*]“. ⁴⁵ Ka maailmasõja tähendus olevat avanenud alles nüüd, pärast revolutsioone ja rahvuslikke liikumisi, mida see valla päästis. ⁴⁶ Just noored, sõja läbi iseseisvunud rahvad olevat eriti hästi adunud ajaloo suunda. ⁴⁷ Ajaloo mõte oli Keyserlingi meelest aga midagi objektiivset, midagi tarkusega tabatavat – tulevik määras minevikule üheainsa õige tähenduse. ⁴⁸ Baltisaksaliku enesekuvandi osa oli kujutlus iseenda juurdumisest kodupinda (*Bodenständigkeit*). ⁴⁹ Küllap viitas Keyserling millelegi sarnasele, kui nimetas baltisakslasi tegelikeks pärismaalasteks. Tema arvates võis baltisakslaste maiskondlikkust maa-reformiga küll õõnestada, kuid ajaloo annalidesse oli nende kunagine pearoll talletunud jääva, kummutamatu objektiivsusega.

Lessingu käsitus oli sootuks teistsugune. Temaagi väitis, et ajalugu saab mõtte tagantjärele, kui tõsiasjad sätitakse mõne väärtusvaatepunkti järgi korraldatud aegjadaks. ⁵⁰ Et jutustada riigi, rahvuse või mõne muu kollektiivi ajalugu, selleks olevat vaja, et juba eksisteerib subjekt, „millega me seostame kogu ajaloo kui **tema** ajaloo“. ⁵¹ Midagi müüdilaadset olevat selles, kui minevikku vormitakse olevikust lähtuvalt. Lessing väitis aga, et **iga** ajalooversioon võlgneb oma terviklikkuse mõnele hiljem rakendatud korrastuspõhimõttele. Selline arusaam muudab hoopis läbitungivamaks Litti tõdemuse, et ajaloo mõte pole kindlaks määratud.

43 H. von Keyserling. Baltikum, 813.

44 Samas.

45 H. von Keyserling. Philosophie als Kunst. Zweite Auflage. Otto Reichl Verlag, Darmstadt, 1922, 177.

46 H. von Keyserling. Politik, Wirtschaft, Weisheit. Otto Reichl Verlag, Darmstadt, 1922, 60.

47 H. von Keyserling. Loov tunnetus. Tlk I. Vene. Ilmamaa, Tartu, 1998, 213–214.

48 H. von Keyserling. Politik, Wirtschaft, Weisheit, 36.

49 Maa määrama mõju tõttu olevat Balti ajalugu alati olnud maa-ajalugu: H. Girgensohn. Über die Bedeutung der Bodenständigkeit des baltischen Deutschtums. – Baltische Monatshefte, 1933, 129. Baltisakslaste kujutluse kohta endist kui päriselanikest vt: U. Plath. Rändrahvad ja majaisandad: Baltisakslaste suhe maaga ja kodutunde teke 19. sajandil. – Vikerkaar, 2008, 7/8, 113.

50 T. Lessing. Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen. Dritte, unveränderte Auflage. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, München, 1921, 13.

51 Samas.

Engelhardt võrdles vaatepunkti mõju ajalookirjutuses maalikunstiga: meie ees oleks justkui erinevate kunstnike pilt samast inimesest, kelle juures üks rõhutab iseloomulikuna üht, teine teist tahku.⁵² Eestlased tahtsid kodumaa minevikust aga pakkuda sootuks teist pilti, mitte rikastada baltisakslaste töödest tuntud pilti uute tahkude-varjunditega (rääkimata sellest, et baltisaksa *Heimat* ja eesti „kodumaa“ ei tähistanud sedasama).⁵³ Eesti rahvuslik ajaloo teadus käivitas niisuguse tagasisivaatava korrastuspõhimõtte, mis lasi küll hõlmata suurt osa Balti ajaloo tavapärasest ainesest, kuid omistas selle kuulsusrikkamatele episoodidele parimal juhul vaid taustatähenduse. Hans Kruus selgitas, et Eesti ajaloo uurimisel ei tule piirduda olukordadega, „kus esineb talupoeg ja eestlane“, kuid teised tegurid peavad olema „teeniva tähendusega meie peaülesandele – tundma õppida just eesti rahva ajalugu“. ⁵⁴ Lessingu käsitluse järgi polnud see müütilisem, ebaajaloolisem kui tõsta esile baltisakslaste osa. Ajaloo mõtte oli vaataja silmades. Teisisõnu: Eesti rahvusriigi sünniga ning selle eelloo visandamisega minevikku oli üks ajalugu (see, kus mängisid tähtsat rolli baltisakslased) tõesti mingis mõttes tühistatud.

Hans Kruusi revisionistliku programmi lähtepunkt oligi veendumus, et baltisaksa ajaloolased jätsid eesti rahva tähelepanuta neile iseloomuliku vaatenurga tõttu, mitte eestlaste objektiivse vähetähtsuse tõttu minevikus. Seni valitsenud ajalookäsitlus oli tema väitel kallutatud, kuna „Eesti maa-ala mineviku uurijatena teotsesid esikohal sakslased, seega kohalikule pärisrahvale võõrasse rahvasse ja antipoodsete huvidega ühiskondlikku koorekihti kuuluv element“. ⁵⁵ Tendentslikkus väljendus juba esemetes, millele keskenduti. „Saksa ajaloolaste lemmikaineteks on olnud eeskätt balti-saksa ühiskondlik-rahvusliku koorekihi enese-avalduste ja tema juhitud institutsioonide mineviku jälgimine. Seevastu on kohalikkude pärisrahvaste elu-olu ja tema saatuse kujunemise käsitlus jäänud hoopis tahaplaanile.“ Kruusi sõnul iseloomustas baltisaksa ajaloolasi ka apologetiline käsitlusviis, „püüd õigustada olukorda, mis Baltimail tekkis saksluse valitsuse mõjul“. Nõnda kujutati „eesti rahva kultuurilist tasapinda enne tema iseseisvuse lõplikku kaotust XIII sajandi

52 R. von Engelhardt. Was lehrt uns die Geschichte, 70.

53 Muutunud raamistust ilmestab hästi Matthias Johann Eiseni otsus uuendada oma 1913. aastal teises trükkis ilmunud raamatut „Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalugu“. 1919. aastal avaldatud kolmas trükk kandis pealkirja „Eestimaa ajalugu“. Eisen ütles selgituseks, et „Eestimaa muidugi kõike eestlaste asuala meie kodumaal tähendab“. Ta vabandas, et raamatus oli endiselt pühendatud palju ruumi Riiale, „kuid vastasel puhul oleks mõni sündmus ainult pooliku valgustuse saanud. Niisama tuli lätlaste ja liivlaste tegevust, kellega eestlastel sagedaste kokkupuutumist, pisut tähele panna.“ (M. J. Eisen. Eestimaa ajalugu. Kolmas ümbertõetatud trükk. Postimehe kirjastus, Tartu, 1919, 3–4)

54 H. Kruus. Eesti ajaloo teadus (Hans Kruusi loeng õpetajate kursustel 1928. aastal). – Rahvusrühiv, Eesti Ajalooarhiiv, f 5150, n 1, s 252, l 3–5.

55 Samas, l 4.

alul sihilikult madalamana tõelikust“ ja katsuti „näidata, milline suur õnn see [on] olnud Balti pärisrahvaste kultuurilisele arengule, et nad [on] sattunud vägivaldselt sissetunginud sakslaste võimu alla“. ⁵⁶ Kruus märkis, et ehkki eesti ajalooteadus tekkis juba 19. sajandil, õnnestus seda tõhusalt viljelema hakata alles pärast 1919. aastat, kui loodi eestipärane Tartu ülikool. Nüüd oli Eesti ajaloolase ülesanne luua vastukaal mõlemale kallutatuse liigile. Ainese kohta seadis Kruus imperatiiviks: „Kodumaa mineviku tundmaõppimisel peab keskuses seisma eesti rahva ajalugu.“ Käsitlusviisi kohta: „Kodumaa ajaloo senine käsitlus tuleb ümber hinnata eesti rahva mineviku orientatsioonis.“ ⁵⁷ Eesmärk polnud pelgalt moonutuste kõrvaldamine, vaid suur süntees, eesti rahva ajalugu „eestipärase orientatsioonis“.

Mida see siis ikkagi tähendas? Vaevalt soovis Kruus baltisakslaste omale seada vastu alternatiivset apologetilist käsitlust. Ta nõudis pühendumist teaduslikkusele, rõhutades, et uurimistöö peab „toimuma moodsa ajalooteaduse nõuete seisukohalt, maha kiskudes sihilikult tekitatud väärarvamusi ja teisest küljest illusioone ning idealiseeringuid, käsitledes oma ainet kainelt ja rahulikult“. ⁵⁸ Kruus oli ühte meelt kolleegidega, kes kinnitasid, et eesti orientatsioon ei õigusta ei pateetilist rahvuslust ega hälbimist teaduslikust rangusest. ⁵⁹ Teisalt pidi kodumaa ajalugu olema rahvale kasvatajaks – selline oli kolmanda imperatiivi sisu. Kruus mitte ainult ei keelanud, vaid lausa ootas ajaloolaselt soojust ja armastust „oma väikese heroilise, kuid sajandite kestes kurva saatuse osaliseks olnud rahva vastu.“ ⁶⁰ Mineviku tundmaõppimine pidi olema „oma eluõiguse eest võitlevale rahvale ka kaitse- ja ründamisrelvaks“. ⁶¹ Oletatavasti ei tahtnud ta öelda, et minevikku tuleb kujutada nii, nagu parajasti nõuavad eesti rahva huvid. Küllap pidas Kruus eestlaste ajalugu piisavalt innustavaks, ilma et seda peaks kuidagi ilustama. Rahvast võis julgustada juba see, et tal üldse on ajalugu. Niisugune hoiak muutub mõistetavaks, kui meenutame arvamust, mis Kruusi meelest tuli kummutada: et eestlased on „ajaloota rahvas“. Selles väljendis kajastus Hegeli käsitlus, mille järgi

⁵⁶ Samas, 13–5.

⁵⁷ H. Kruus. Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele [1930]. – H. Kruus. Eesti küsimus. Koost. T. Karjahärm, H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2005, 136. Hans Kruusi kohta lähemalt vt: S. Kivimäe, J. Kivimäe. Hans Kruus und die deutsch-estnische Kontroverse. – Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Hrsg. von M. Garleff. R. Oldenburg Verlag, München, 1995, 155–170; J. Kivimäe. Rektor Hans Kruus. Aasta Raamat, Tallinn, 2007.

⁵⁸ H. Kruus. Eesti ajalooteadus, 119.

⁵⁹ Vt J. Libe. Arvustus raamatule: Luiga, J. Eesti Vabadusvõitlus 1343–1345 (Tallinn, 1924). – Postimees, 01.11.1925, 3; H. Kleis. Akadeemiline Ajaloo-Selts 1930./1931. aastal. – Ajalooline Ajakiri, 1931, 2, 106 (ülevaade O. Liivi ettekandest „Mõningaid Soome ja Eesti ajaloo uurimise ühisküsimusi“).

⁶⁰ H. Kruus. Eesti ajalooteadus, 119.

⁶¹ H. Kruus. Ärkamisaja pärandus, 132.

riikluseni mittejõudnud rahvad on ajaloota – mitte seepärast, et neid pole olemas, vaid kuna ajalugu algab siis, kui sünnivad üldtähtsad teod ja ajalookirjutus, mis need talletab.⁶² Marksistlikus võtmes käsitati seda nõnda, et vaid üksikutel rahvastel on kutsumus etendada maailma arengus eesrindlikku osa. Ülejäänud olevat määratud suurematega kokku sulama.⁶³ Arutleti nii: kui mõni rahvas pole ilmutanud jõudu luua iseseisvat ajalugu, siis pole talt tulevikuski iseseisvust oodata.⁶⁴ Ka eestlaste kohta oli Leo von Keyserling (Hermanni isa) 1881. aastal kirjutanud, et sel rahval pole iseseisvat ajalugu. Balti ajalugu olevat kolonistide oma, kuhu algne rahvastik on nii tihedalt põimitud, et kogu tema olemus (keel, kombed, usk, perekonnaelu) on kujunenud immigrantide mõjul.⁶⁵

Niisiis polnud see tormamine tuuleveskitele, kui Villem Reiman asus 1912. aastal ümber lükkama väidet, et „Eesti rahval ülepää ajalugu ei olevat“. Reimani meelest ei tähendanud ajalugu sugugi ainult suuri tegusid ja võidukaid lahinguid, „vaid palju enam seda tasast ja vagust tööd ja selle tähelepanemist ja ülesmärkimist, mida meie kulturaks hüüame. Niisugust vaikist, ülesehitavat tööd on meil igal ajal tehtud, isegi kõige tumedamate piksepilvede ähvardaval käigul. Ajalookirjutajad on puudunud, aga mitte ei ole puudunud see töö“.⁶⁶ Kruus väitis 1916. aastal, et mõned rahvad paistavad olevat ajaloota pelgalt seetõttu, et neil ei õnnestunud ilmuda õigel ajal maailma jagamisele. Mitte sisemine jõuetus, vaid ajaloo võõrasemalik käsi olevat neil lasknud hingitseda „olemattuse hämaruses“.⁶⁷ Hiljem kirjutas Kruus, et iseseisva riigi loomisega tõendas eesti rahvas teistelegi oma võimelisust aktiivse subjektina. Jah, Lääne-Euroopale tuli see „mõnevõrra üllatusena“. Seepärast oligi eesti ajaloolase roll selgitada, et riikluse saavutamisele oli eelnenud pikk küpsemine, mis lubas kohalikel pärisrahvastel 1918. aastal oma saatust ise määrata (just nemad olevat sündmusi otsustavalt mõjutanud).⁶⁸

62 Vt G. W. F. Hegel. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse, Dritter Teil: Die Philosophie des Geistes. Suhrkamp, Frankfurt, 349 (§ 549).

63 Vt C. C. Herod. The Nation in the History of Marxian Thought: The Concept of Nations with History and Nations without History. Springer, The Hague, 1976.

64 R. Rosdolsky. Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker (die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848–1849 im Lichte der „Neuen Rheinischen Zeitung“). – Archiv für Sozialgeschichte, 1964, 4, 87.

65 L. von Keyserling. Eine Bitte an unsere Historiker. – Baltische Monatsschrift, 1881, 28, 355.

66 V. Reiman. Ajaloolise vaatlemisviisi puudus. – V. Reiman. Mis meist saab? Koost. H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2008. Nagu Hans Kruus tudengina koges, ei pakkunud eestlaste väike ajalugu teistest rahvustest õpetlastele siiski üldse huvi. Tartus aastaid professorina maailmaajaloolisi suursündmusi käsitlenud Jevgeni Tarle, kes elas siin isiklikult läbi ka 1917. aasta märtsirevolutsiooni, ei suutnud hiljemgi mõista, „kust tuli see eesti intelligents, kelle kandel 1919. aastal pandi käima uus ülikool Tartus“ (H. Kruus. Ajaratta uutes ringides. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, 139). Eesti haritlastele oli arusaamatu aga hoopis see, kuidas oli võimalik, et nende rahva eluavaldused olid aastasadu olnud nähtamatud.

67 H. Kruus. Ajaloota rahvused Venemaal. – Sirvilauad, 1916, 20, 61.

68 H. Kruus. Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes. Tartu, Akadeemiline Kooperatiiv, 1932, 5–6.

Revisionismi vajaduse tingiski see, et eesti rahval olid puudunud iseenda ajalookirjutajad. „Ajaloota rahvuse“ mineviku taastamine oli teaduslikult erilaadne ettevõtmine, kuna seda tuli teha allikate põhjal, mis kas eirasid huvipakkuvat ainet täielikult või esitasid seda kallutatud vaatepunktist.⁶⁹

1934. aastal avaldas Johan Laidoner rõõmu, et Hans Kruus ja teised noored on hakanud uurima eesti ajalugu, suurendades nõnda väikerahva eneseusku. „Eesti rahval on pikem ajalugu seljataga kui mõnel teisel rahval ... Võõrad imestavad selle üle, et Eesti nii järsku saavutas riikliku iseseisvuse, kuid nad ei tea, milline pikk eelvõitlus oli selleks vajaline.“⁷⁰ Mõned aastad hiljem märkis Laidoner: „Meie kodumaa pinnal on vormitud ajalugu ja selles vormimistöös on eesti rahvas etendanud silmapaistvat osa.“⁷¹ Nüüdseks sai ta juba veidi paradoksaalselt täheldada, et kodumaa ajaloolaste töö tulemusel „eesti rahva osa tema maa mineviku kujundamisel järjest suureneb“.⁷² Sellega oli kaudselt viidatud rivaliteedile. Sest võinuks küsida, kas eesti rahvas saab omandada ajaloo, ilma et baltisakslased kaotaksid **oma** silmapaistva osa maa mineviku kujundamisel. Kuid mis siis ikkagi oli see, mis takistas baltisaksa ajaloolastel lõimida oma tööd eestipärasest orientatsioonist? Sellest, et leidis baltisakslasi, keda eesti ajaloolaste tööd tõukasid mõtisklema senise historiograafia piiratuse üle, annavad tunnistust arvustused saksakeelses perioodikas. Iseäranis tõuseb esile Arved von Taube, kes avaldas 1930. aastatel mitu ülevaateartiklit – nagu ta ise ütles – uuest ametlikust ajalookäsitlusest ja Eesti juhtivate teadusringkondade ideoloogiast.⁷³ Kruusi saksakeelse raamatu „Eesti rahva ajaloo põhijooned“ kohta ütles Taube, et mõningasest rahvuslikust ühekülgsusest hoolimata on selle toon asjalik ja rahulik (meenutagem: just see, mida Kruus Eesti ajaloolaselt nõudis). Olevat ootuspärane, et „siin ilmnev rõhutatult rahvuslik-eestipärane arusaam Balti ajaloost lahkneb paljus oluliselt meie omast“.⁷⁴ See, mida Taube pidas etteheidetavaks, selgines allpool, kui kõne alla tuli Harri

69 August Saal oli sellise kitsikuse kohta ilmekalt öelnud: eesti rahva ajaloo uurijal on „lõpmata suur kirjanduse väli ees“, kuid sealt on vähe leida, „sest meie ajalugu on õieti juba hakatusel kadunud“ (A. Saal. Üleüldine isamaa ajalugu I: Eestlaste ajalugu kõige wanemast ajast nende priiuse kautamiseni. N. Erna, Rakvere, 1893, 11).

70 Mälestati talurahva liikumist. – Sakala, 23.11.1934, 1.

71 Eesti rahvas on alati olnud ... Vägede ülemjuhataja kindral J. Laidoneri sõnad Õpetatud Eesti Seltsi juubelil. – Sakala, 02.02.1938, 2.

72 Samas.

73 A. von Taube. Die estnische Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat (Tartu) in den Jahren 1930–1932. – Baltische Monatshefte, 1933, 33.

74 Samas, 34. Näiteks mainis Taube: „Maa vallutamist sakslaste poolt näeb Kruus mõistagi rõhutatult rahvuslik-eestilikust vaatenurgast kui orjusse langemist ning vana rahvakultuuri ja rahvusliku riigiorganisatsiooni kõigi algete hävitamist. Eesti rahva kuulumist katoliiklikusse ilmakirikusse ja Püha Rooma Riiki ei peeta nähtavasti üldse tähtsaks“ (samas).

Moora raamat „Eesti esiajalugu“. ⁷⁵ Rahvuslik käsitlus ei tohtivat viia liialdusteni, nagu väide, justkui poleks sakslaste ittattung toonud midagi uut. ⁷⁶ Varasema ajalookirjutuse revideerimine oli vastuvõetav, kui see ei sünni baltisakslaste mõju vähendamiseks „teadusliku objektiivsuse arvel“. ⁷⁷

Torkab silma, et Taube hinnang eesti ajaloolaste töödele oli justkui peegelpilt Kruusi arutlusele baltisakslaste kallutatuses: keskendumine eestlaste aktiivsusele oli mõistetav, selles polnud midagi ebateaduslikku, kuid laiduväärt oli tendentslikkus, mis seisneb ajaloo moonutamises rahvapedagoogilistes huvides. Kruusi marksistlikule klassianalüüsile (baltisaksa ajaloolased kui valitseva koorekihi kaitsjad) seadis parun Taube vastu psühholoogilise spekulatsiooni Friedrich Nietzsche vaimus. Eesti ajaloolaste püüdlustes varasemat käsitlust „ümber hinnata“ tungivat esile allaheidetu kibedus (*Ressentiment*), mis sunnib enda osa tagantjärele kõikjal suurendama. ⁷⁸ Mida me kummastki kriitikast ka ei arva (mõlemad on leidlikud), on vägagi tähelepanuväärne, et teoreetilisemat sorti vastasseis tekkis alles siis, kui oldi juba vastamisi rivaaliseeriva suunaga. Vaatenurga probleemi ei toonud baltisakslaste teadvusse teraval kujul mitte abstraktsed arutlused, vaid tõsiasi, et ilmus ametlikult soositud rahvuslik historiograafia, mis oli palja poleemikana mahakandmiseks liiga teadusliku ilmega, ent ometi häirivalt ümberväärtustav nii ainese kui ka hinnangute poolest. Teisisõnu ilmus see probleem esiotsa silme ette lihtsa tõdemusena, et eri rahvusest autorid vaatavad minevikule erinevalt. Sai selgeks, et „vastavalt autori hoiakule on saksa, eesti, läti ja vene arusaam Balti ajaloost“. ⁷⁹ Tõik, et arusaamad lahkesid järjekindlalt rahvuse liinis, ajendas pakkuma laiska seletust, mille järgi rahvus ongi peategur. „Baltisaksa ja eestipärane ajalookäsitlus on muidugi mõnes suhtes erineva ilmega,“ kirjutab Georg von Rauch. „Uurija rahvuskuuluvus [*völkische Gebundenheit*] paneb samu tõsiasi hindama eri moodi.“ ⁸⁰ Nõnda olevat isegi ühisel teaduslikul pinnal oodata vaid osalist üksmeelt – teise poole uurimistulemused olevat küll kasulikud mõlemale, ent põhihoiakuna ei õnnestuvat kummalegi sisendada „muulasrahvuslikku“ [*andersvölkischen*] ajaloonägemust. ⁸¹

75 H. Moora. Die Vorzeit Estlands. Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu, 1932.

76 A. von Taube. Die estnische Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat (Tartu), 38.

77 A. von Taube. Die estnische Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat (Tartu), 150. Taube väitel kinnitasid eestlaste uurimused, et juba enne 13. sajandit eristus Ida-Baltikum kultuuriliselt Narva- ja Peipsi-tagusest alast (A. von Taube. Estnische Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung. – Jomsburg, 1937, 48).

78 Samas, 152.

79 W. M. Das letzte Wort eines baltischen Edelmannes. – Dorpater Zeitung, 27.01.1931, 2.

80 G. von Rauch. Estlands schwedische Zeit: Die Bestandaufnahme der Archive und die Geschichtsforschung. – Jomsburg, 1938, 264.

81 H. Bosse. Estnische politische Geschichtsschreibung. – Baltische Monatshefte, 1935, 583–584.

ISAMAA-AJALUGU

Tänapäevalgi võiksime piirduda tõdemusega, et oli baltisaksalik ja eesti-pärane ajalookäsitlus, et baltisakslased kippusid pooldama esimest, eestlased teist – jättes kõrvale küsimuse, miks see nii oli. Kuid sel juhul jääb lahkamata ka küsimus, mida üks ja teine endast üldse kujutas. Kas tegu oli teadusliku lõhega? Eesti ja baltisaksa ajaloolased kasutasid suuresti samu allikaid ja jagasid ka metodoloogiat (sel pinnal vastasseisu polnud), ometi jõuti mingi lisateguri tõttu hoopis erinevatele seisukohtadele. Olgu selle kohta vaid üks näide. 1939. aastal ilmus kogukas saksakeelne kollektiivteos „Ida-Baltikumi varaaeg“, mille eessõnas kinnitati, et „iseenesestmõistetavalt“ on arvesse võetud ja hõlmatud [*eingebaut*] ka eestlaste, lätlaste ja leedulaste värsked uurimistulemused.⁸² Rudolf Kenkmaa juhtis raamatu arvustuses tähelepanu Heinrich Laakmanni väitele, et Riia asutamisel ei mänginud rolli ükski varasem kohalik asula, „vaid sakslased rajanud kõik algusest peale“.⁸³ Kenkmaa arvates ei saanud Henriku Liivimaa kroonika vaikimise põhjal nii kindlat järeldust teha, rääkimata muudest argumentidest, mis kinnitavat pigem vastupidist. Miks tegi Laakmann Liivimaa kroonikast ühe, Kenkmaa teise järelduse? Pangem tähele: mõlemad tarvitasid teadusliku iseloomuga (ja sellistena toona üldtunnustatud) argumente. Nüüdseks on teada, millised olid raamatu „Ida-Baltikumi varaaeg“ väljaandmise asjaolud. Idee pärines Reinhard Wittramilt, kes oli ärevusega jälginud, kuidas Riias asutatud riiklik ajalooinstituut püüab levitada lätipärast ajalookäsitlust. Wittrami sõnul oli eestlaste ja lätlaste „tendentslik, kvaasiteaduslik kirjandus“ järsult paisunud. Et vastata kohaliku saksluse vastu suunatud rünnakutele (mille üks osa olevat katse „sakslaste panus Baltikumis maha vaikida või esitada seda negatiivse tegurina“), tehtigi NSDAP Välispoliitilisele Ametile „teaduspoliitilist laadi ettepanek“ (nagu Wittram seda nimetas) ilmutada kiiresti alternatiivne ülevaade.⁸⁴ Kui asetada argumentid Riia linna asutamise kohta sellele taustale, siis paistab erimeelsuse teaduslik iseloom üsna tinglikuna.

Üks võimalus eelnevat kokku võtta on täheldada, et ajalooteaduslike nõuete kohal lasus välja ütlemata poliitiline imperatiiv, mis kirjutas

82 C. Engel. Vorwort. – Ostbaltische Frühzeit. Hrsg. von C. Engel. S. Hirzel, Leipzig, 1939, VIII.

83 R. Kenkmaa. Arvustus raamatule: Ostbaltische Frühzeit. Hrsg. von C. Engel. – Ajalooline Ajakiri, 1939, 4, 231–232; H. Laakmann. Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit. – Ostbaltische Frühzeit, 350.

84 Vt E. Mühle. Deutschbaltische Geschichtsschreibung zum livländischen Mittelalter im Kontext der politischen Entwicklungen der 1920er bis 1950er Jahre: Zwei Werkorientierte Fallstudien. – Journal of Baltic Studies, 1999, 30, 364.

ette, kuidas esimesi peab rakendama. Imetlusväärse avameelsusega kõneles sellest baltisaksa ajaloolaste keskel Arved von Taube. Tema sõnul oldi olukorras, kus ajalookirjutus ei saa olla iseseisev eesmärk, vaid peab alati pidama silmas baltisakslaste kogukonna huve: tõendama, et nad on minevikus teeninud kodumaad ja et seetõttu on neil nüüdki „õigus kodumaale ja selle saatuses kaasaráäkimisele“. Nõnda sündivat dilemma apoloogia ja teadusliku objektiivsuse vahel.⁸⁵ Ehkki seda nii otsekohevalt ei tunnustatud, olid sama dilemmaga silmitsi ka eestlastest ajaloolased. Kummalisel kombel ei vaevunud Hans Kruus aga üldse arutama küsimust, kas eestlasedki ei kaldu tahes-tahtmata apoloogiasse, kui neist saab koorekiht. Baltisakslaste vastu suunatud huvipõhisest kriitikast säästis ta täielikult nii iseennast kui ka oma eelkäijaid: Carl Robert Jakobsoni, Jakob Hurta, Villem Reimanit. Mõistagi ei takista see meid ärkamisaja pärandit revideerimisele võtta. Siiski ei tohiks vaatenurga probleemi taandada huvidele. Hoiduda tasuks ka ületarvitatud sõnast „poliitiline“, kui jutt on üldisemalt kõigest sellest, kogu tegurite hulgast, mis kallutab eri ajaloolasi tegema sama allikateksti põhjal erinevaid järeldusi. Soov jutustada ajalugu eestlaste seisukohalt oli mitmekihiline juba 19. sajandil. Tõsi, ühtseks eestipäraseks suunaks koondati Jakobson, Hurt ja Reiman alles hiljem. Ent võimegi uurida seda, kas on õigustatud nende teoste käsitlemine traditsioonina, mis vastandus baltisaksa ajalookirjutusele. Mitut laadi imperatiivide eristamine pakub võimaluse väita – ja seda väidet järgnevalt kaitstaksegi –, et eesti orientatsioon oli samal ajal nii valitseva ajalookirjutusega kokkukuuluv kui ka sellele vastanduv. Jakobson, Hurt, Reiman ja Kruus ei esindanud ajalookirjutuses mitte revolutsiooni, vaid opositsiooni. Viimast iseloomustab reeglipärane, konventsioone järgiv vastupanu. Konventsioonina saame näha isamaa-ajaloo traditsiooni, mille raamesse paigutus nii eesti orientatsioon kui ka suur osa baltisaksa historiograafiast.

Peab täpsustama, et isamaa-ajalugu (*Vaterlandsgeschichte*) polnud 19. sajandil pelgalt ajalooteaduslik suund. See kujutas endast laiemat ühiskondlikku nähtust, mille oluline tahk oli rahvapedagoogika. Sama võib öelda rahvusajaloo kohta. Kuid viimase lätete selgitamisel ongi kõnekas tõik, et kõik kolm Hans Kruusi imperatiivi käisid „kodumaa ajaloo“ kohta ning hõlmasid justkui loomuldasa rahva kasvatamist. Mee-nutagem, et eesti orientatsiooni esimese taganttõukajana mainis Kruus

85 Arved von Taube ettekanne Eesti saksa ajaloolaste kokkusaamisel, 10.04.1933. Rahvusarhiiv, Ajaloomuuseum f 135, n 1, s 147, l 55. Selle kokkusaamise kohta ülevaatlilikult: I. Jürjo. Die Versammlung deutscher Historiker in Reval/Tallinn am 10. und 11. April 1933 – Ergebnis und Wirkungen. – Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Hrsg. von M. Garleff. R. Oldenburg Verlag, München, 1995, 171–183.

kirja, mille Johan Köler saatis 1863. aasta lõpus Jakob Hurdale. „Et rahva vaimu natuke äratada,“ kirjutas Köler, „on neli meest (Karell, Russow, Berendhoff ja mina) arvamisele jõudnud, et isamaa ajalugu kõige rohkem tarvis läheb.“⁸⁶ Võimaliku autori või teksti rahvapärastajana mõlkus Köleril meeles Johann Voldemar Jannsen. Seega pidi tegu olema eestlastest lihtrahvale suunatud isamaa-ajalooga, mis oleks lühike ja kõigile arusaadav. Miks oli just sellist raamatut „kõige rohkem tarvis“? Algatus lähtus ringkonnast, mille kohta Köler kasutas väljendit „Peterburi isamaalased“.⁸⁷ See oli osalt eesti päritolu haritlaste rühm, mille liikmed väljendasid oma hoiakut „patrioodina“ (või „rahvasõbrana“) kaheti: tegeledes eesti keele ja kirjandusega ning julgustades hariduslikke-äratavaid ettevõtmisi.⁸⁸ Isamaalisus oli nende kahe ühenduslüli, sest haritud patrioot pidi sisendama isamaa-armastust lihtrahvassegi. Jannsen tajus seda ülesannet iseäranis pakilisena. 1860. aastal hõikas ta järele saksa luuletajale Ernst Moritz Arndtile, kes olevat oma rahvast ja isamaad nagu peigmees pruuti armastanud. „Agga mo südda lähhäb kurvaks: kus on mo Eesti rahva Arndtid? Millal sünnivad need mailma? Millal tullevad, kes Eesti rahvast ka eht issama-laulus õppetavad omma issamaad ja seisust armastama?“⁸⁹ Hiljem avaldas Jannsen ühe laulukese, mis jutustas väljandrändavatest talupoegadest („Lähme ärra siit! / Vennemale võrutagem, / seal meil issama! / Samarale sirrutagem, / seal saab hingema!“).⁹⁰ Isamaa-armastus pidi lahkujaid paigal hoidma. „Igga lammas armastab ja otsib kül parremat rohhomaad, kui sedda öigel kombel leida on,“ kirjutas Jannsen 1863. aastal, „agga igga lammas armastab ka omma lauta ja pörab sinna jälle taggasi.“ Ka eestlastele tuli õpetada, „et issama keigist madest se kallim ma on“.⁹¹

Jannsen viitas ühes ja samas tekstis isamaana nii suurele Venemaale (mida tuli kaitsta prantslaste ja poolakate eest) kui ka eestlaste maale (kust ei tohtinud välja rännata Venemaale). Kaasaegsete silmis polnud see sugugi imelik, sest patriotism oli kontsentriiline, väikelinnast keisririigini ulatuv kodumaa-armastus. Sakslane võis tähistada *Heimat*'i või *Vaterland*'ina vaheldumisi kodulinna, seda hõlmavat riiki (nt Preisimaad) ja viimaks ka saksa rahva asuala, hoolimata sellest, et viimane ei moodustanud juriidilises mõttes üldse poliitilist üksust.⁹² See on üks põhjus, miks mõistepaar „patrioot“ ja „isamaa-armastus“ tungisid 18. sajandi

86 J. Köler J. Hurdale, 31.12.186[3]. – Eesti Kirjandus, 1911, 5, 185.

87 J. Köler J. Hurdale, 25.02.1864. – Eesti Kirjandus, 1910, 11, 453.

88 Vt R. Põldmäe. Kreuzwald ja „Peterburi patrioodid“. – Looming, 1978, 12, 2068.

89 Saksamaalt. – Perno Postimees, 11.05.1860, 142.

90 Tõnnis Laks ehk Eestlase issama. – Perno Postimees, 17.10.1862, 327.

91 Issama-armastus. – Perno Postimees, 03.07.1863, 205.

92 „Was is des Deutschen Vaterland? ... So weit die deutsche Zunge klingt ... Das wackerer Deutscher, nenne dein!“ kõlas Arndti kuululaul.

teisel poolel saksa keeleruumis nii külluslikult esile.⁹³ Ilma vastuoluta sai näha end samaaegselt maailmakodaniku ja lokaalpatrioodina – üldise rahvasõbrana, kelle kohus on edendada kodupaiga heaolu: asutada üldkasulikke seltse, uurida kohalikku maastikku ja loodust, ratsionaliseerida põllumajandust, anda välja rahvalikke ajalehti, virgutada muul moel lihtrahva vaimu.⁹⁴ „Rahva“ eest hoolitsemise nihutas tähtsale kohale kujutus, et käsitöölised ja talupojad on maa sool, millest toituvad teised seisused.⁹⁵ Nõnda on lihtne mõista, miks osutus isamaa-ajalugu patriootilise hoiaku tuumaks. Haritlasele tähendas kohaliku minevikuga tegelemine iseenda kultiveerimist, kodumaa tundmaõppimist, ent ühtlasi astumist rahvusvahelise publiku ette teaduse edendaja ja isamaa kuulsuse suurendajana. Rahvale pakutuna evis lihtne ja õilistav ajalooülevaade aga suurt kasvatuslikku väärtust.⁹⁶ Kui vajalikuks ka ei peetud muud sorti õpetust, mida tavapäraselt jagasid kool ja kirik, see ei sobinud sama hästi isamaa-armastuse sisendamiseks. Üldisemal tasandil oli isamaa-ajaloo ja usuõpetuse vahel aga sarnasus, sest mõlemad panid teadmiste kõrval rõhku tunnete äratamisele. Lastelegi mõistetava katekismuse täienduseks otsiti rahvapärast (*volks-fähig*) ajalookirjandust, mis ei mõjuks „mitte ainult mälule, vaid ka südamele“.⁹⁷

19. sajandi esimestel kümnenditel tekkis Saksamaal patriootlike ühingute kõrvale rohkelt isamaa-ajaloole või -teadusele (*Vaterlandskunde*) pühenduvaid provintsiaalseltse.⁹⁸ Õige pea jõudsid need ka

- 93 Vt R. Vierhaus. „Patriotismus“ – Begriff und Realität einer moralisch-politischen Haltung. – Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften. Hrsg. von R. Vierhaus. Kraus International Publications, München, 1980, 11.
- 94 Siinmail esindas niisugust hoiakut nt Saksamaalt Põltsamaale pastoriks tulnud August Wilhelm Hupel, kes nägi oma rolli adoptiivmaa patrioodina Liivi- ja Eestimaa kasu teenimises ja nende kultuuriliste saavutuste propageerimises; vt I. Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Riigiarhiiv, Tallinn, 2004, 143.
- 95 Sõna „rahvas“ (*Volk*) tähistas selles kontekstis talupoegi, käsitöölisi ja linna alamkihti; vt A. Conrad. Aufgeklärte Elite und aufzuklärendes Volk? Das Volk im Visier der Aufklärung. – Das Volk im Visier der Aufklärung: Studien zur Popularisierung der Aufklärung im späten 18. Jahrhundert. Hrsg. von A. Conrad, A. Herzig, F. Kopitzsch. Lit Verlag, Hamburg, 1998, 5.
- 96 H. Böning. Das „Volk“ im Patriotismus der deutschen Aufklärung. – Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches. Hrsg. von O. Dann, M. Hroch, J. Koll. SH-Verlag, Köln, 2003, 90. Šveitsi kohta: K. Schwarber. Die schweizerische Geschichtsschreibung im 18. Jahrhundert und der nationale Gedanke. – Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, 1927, 26, 165.
- 97 Die Geschichte von Siebenbürgen in Abend Unterhaltungen vors Volk, Erster Teil. Hermannstadt, 1784, vorrede. Tsit: samas, 92. Lihtne ja ilmeka käsitlusviis sobis ka isamaa ajaloo õpetamiseks lastele, vt: M. Thiel. Unterhaltungen aus der vaterländischen Geschichte für die Jugend. Julius Conrad Daniel Müller, Riga, 1814. Tartu ülikooli ajaloo, statistika ja geograafia professor Gustav von Ewers kirjutas hiljem, et religioon ja isamaa-armastus on kaks kõige tõhusamat sisemist hooba, mida riigi valitsus saab kasutada (J. P. G. Ewers. Politik in Andeutungen. Verlag von August Sticinsky, Dorpat, 1829, 80).
- 98 Järjepidevuse kohta 18. sajandi patriootlike seltsidega vt: G. Kunz. Verortete Geschichte: Regionales Geschichtsbewusstsein in den deutschen Historischen Vereinen des 19. Jahrhunderts. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000, 52. 1844. aastaks oli Saksamaal ajaloo selts juba üle neljakümne: Die historischen Vereine und Zeitschriften Deutschlands. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1844, 518. Seltside asutamine

Baltimaadesse. 1834. aastal loodi Riias Venemaa Läänemere-provintside Ajaloo ja Muinasteaduse Selts. Tegelemine ühise Balti kodumaa minevikuga pidi asutajate kava järgi süvendama kokkukuuluvustunnet Eesti-, Läti- ja Kuramaal.⁹⁹ Kodumaa au kaitsja esimene ülesanne oli muidugi tõendada, et siinmail üldse leidub uurimisväärtset ajalugu. 1836. aastal proovis Peter August Poelchau kummutada hiljuti kõlanud väidet, et Baltimaade minevikust vaatab vastu igikestev üksluisus („Kuskilt pole leida originaalsust, midagi oma, iseendast kujunenut ...“¹⁰⁰). Jah, ütles Poelchau, meie ajalugu ei tea jutustada suurtest lahingutest ega pärtliöödest. Ometi olevat sellelgi huvitav iselaad:

Milline nägi välja meie isamaa enne, kui sakslased Läänemere rannale saabusid? Milline iseäralik kuju oli rahval, mis – puutumata Euroopa elavast rahvaste liiklemisest – oli seni arenenud iseseisvalt ja siiski erines karakterilt nii märgatavalt lõuna- ja idapoolsetest slaavi hõimudest? [...] – Näete, mu härrad, milline lai uurimisala avaneb meie ees juba nende küsimuste juures. Kas keegi, kes ülepea teab, mida ajalugu taotleb ja otsib, võiks eirata seda rikkalikku kasu, mis siin on lõigata?¹⁰¹

Maiskondlik raamistus ei välistanud keskendumist üksikule rahvale, kui viimast peeti iseäranis uurimisväärtseks. Ja vastupidi. 1839. aastal sündinud Õpetatud Eesti Selts ühendas oma põhikirjas otsesõnu rahva ja maa, kui seadis eesmärgiks hankida teadmisi „eesti rahva esiajast ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning tema asustatud maast“.¹⁰² Siin võibki näha üht isamaa-ajaloo eripära, nii nagu seda mõistis näiteks Friedrich Kruse, üks Õpetatud Eesti Seltsi asutajatest. Saksamaal mitmes patriootilises ühingus ajaloouurimist edendanud Kruse oli tulnud 1828. aastal Tartusse ajaloo professoriks ja hakanud siin juurutama üldist meetodit rahva ja maa mineviku uurimiseks: muististe kogumist ja tõlgendamist. Muistis oli lai mõiste. See hõlmas müüte, keelt, kombeid, relvastust, vanu hauakünkaid, relvi, kohanimesid jm.¹⁰³ Kruse märkis, et millestki muust polegi võimalik

kiirenes 1815. aasta järel, pärast nn vabadussõdu (*Freiheitskriege*), kui hakati iseäranis palju rõhutama patriootliku meelsuse kasvatamise vajadust ajaloo õpetamise abil (T. Adam. Rettung der Geschichte – Bewahrung der Natur: Ursprung und Entwicklung der Historischen Vereine und des Umweltschutzes in Deutschland von 1770 bis zur Gegenwart. – Blätter für deutsche Landesgeschichte, 1997, 133, 243).

99 H. Weiss. Die historischen Gesellschaften. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. von Rauch. Böhlau Verlag, Köln, 1986, 124.

100 Livländische Briefe. – Der Refraktor, 1836, 20, 160.

101 P. A. Poelchau. Ueber den Gewinn und Genuss, welchen das Studium der Geschichte unsers Vaterlandes verspricht. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, Erster Band. Eduard Frantzen's Buchhandlung, Riga, Leipzig, 1840, 331–332.

102 Statut der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat (§ 1). – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Erster Band. Dorpat, 1846, 11.

103 Selle kohta, kuidas Kruse soovitas juba varem Saksamaal haarata isamaa muististe hulka arheoloogiliste leidude kõrval ka rahvalaule, murdeid ja kombeid: F. Schlette. Die Anfänge einer Ur- und Frühgeschichtsforschung in Halle bis zur Gründung des Provinzialmuseums. – Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 1984, 64, 14. Kruse ettepanekul loodi 1843.

lähtuda, kui „ajalugu veel vaikib“, st puuduvad kaasaegsed kirjalikud allikad. Muistisepõhise ajalooteaduse vaatevinklist oli eestlaste ja Baltikumi esiaja (*Vorzeit*) uurimine kõike muud kui perifeerne. Liiatigi oli iga muistis omamoodi aare. Kokku moodustasid need suure varanduse isamaa põues. Nõnda toitis baltisaksa patriotismi ka eesti rahva ajaloo uurimine. 1846. aastal ilmutas Kruse teose, mille pealkiri iseloomustab suurepäraselt toonast vaimu: „Eesti rahvasoo ja üldse Keiserliku Venemaa Läänemere-provintside Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürgajalugu kuni ristiusu toomiseni“.¹⁰⁴

Kruse raamat oli Juhan Luiga väitel „Eesti orientatsiooni“ esimene avaldus, põhjanev „uue vaateviisi poolest“. „Fr. Kruse hulljulge ajalooline tööde seisis selles, et ta Eesti ajalugu nägi sarnasena teiste rahvaste ajaloole ning muinaseestlastes nägi harilikka inimesi, oma loomu poolest sarnastena ümbrusrahvale, tuges selle juures ajaloo andmile.“¹⁰⁵ Nii mahukat teost polnud tõesti keegi eestlaste ajaloole pühendanud. Kruse käsituslaad oli aga selline, et vaevalt võinuks see mõjuda eestlaste tunnetele. Eestlased esinesid raamatus ühe rahvasoona teiste seas, üldsegi mitte läbiva peategelasena, pigem vilksamisi ühes-teises mainitud allikas. Selline raamat ei töotanud maarahvast kasvatada. Patriotliku rahvaalgustuse suuna jätkajana soovis Õpetatud Eesti Selts aga saavutada sedagi.¹⁰⁶ Just rahvapedagoogika oli see, millele viitas Georg von Schultz, kui juhtis seltsikaaslaste tähelepanu määratule potentsiaalile Kalevi-saagas, millest Friedrich Faehlmann oli ühel koosolekul lugenud ette rea katkendeid. „Mõelge,“ olevat Schultz öelnud,

mõelge, milline tõstev mõju rahvasse peaks olema ärrganud teadvusel tema ajaloolisest olemisest ja suurusest! Kas ei oleks temaga mitte nagu kerjusega, kellele öeldakse: sa oled kuningapoeg! Sest kas tõestab veel miski nii vasturääkimatult ühe rahva ajaloolist tähtsust kui eepose omamine? [...] Seeläbi oleks ehk võimalik rahvast teha teadlikuks, temale sisendada enesetunnet ja, talle tagasi andes tema suure mineviku päranduse, teda ära pöörata ta viletsast püüdest välja areneda kopeeritud vördjastõuks.¹⁰⁷

aastal Tartu ülikooli juurde isamaa-muisiste muuseum (*Central-Museum für vaterländische Alterthümer*), mille direktoriks sai Kruse ise (Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens. J. C. Schünmann's Wittwe und C. Mattiesen, Dorpat, 1852, 125).

104 F. Kruse. Ur-Geschichte des Estnischen Volksstammes und der der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt, bis zur Einführung der christlichen Religion. Frederich Severins Verlagshandlung, Moskau, 1846.

105 J. Luiga. Willem Reiman: Mälestused ja märkused III. – Vaba Maa, 29.12.1923, 5.

106 Siinse rahvaalgustuse kohta vt: A. Mattheus. Aufklärung in Estland und die deutsche Volksaufklärung des 18. und 19. Jahrhunderts. – Volksaufklärung ohne Ende? Vom Fortwirken der Aufklärung im 19. Jahrhundert. Hrsg. von H. Böning. edition lumière, Bremen, 2018, 423.

107 F. R. Kreuzwald. „Kalevipoja“ I trüki eessõna. – Maailm ja mõnda. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1953, 326.

Neis sõnades kuulduv järeilkaja arutlusele, kas eestlasi ja lätlasi tuleks maa ja nende endi hüvanguks saksastada.¹⁰⁸ Schultz kuulus nende hulka, kes arvasid, et maarahva harimiseks tuleb teda aidata iseseisvalt saavutada rahvustunde näol „kõrgendatud eneseteadvus“.¹⁰⁹ Tekkis lootus, et kui tutvustada hiljuti pärisorjusest vabanenud eestlasi nende muistse iseseisvuse õnnepäevadega (millest Schultzi väitel andsid veel tunnistust rahvalaulud¹¹⁰), siis juhatataks nad kõige tõhusamalt eneseparandusele.

Esmapilgul paistab, et Köleri algatus rahvapärase isamaa-ajaloo ilmutamiseks oli tehtud samas vaimus. 1863. aasta novembris oli ta saanud kirja Kreutzwaldilt, kes jutustas kavast maarahvast saksastada, „nii et kõik eestiline maa pealt hävitatud oleks“.¹¹¹ Ka Köleri puhul võib oletada soovi õhutada ajaloo abil rahvustunnet, et pärssida maarahva pöördumist sakslusse. Selleks ajaks oli aga mõndagi teisiti. Nagu Kreutzwald mainis, nägid Carl Schirren ja teised baltisaksa konservatiivid eestlaste rahvuslikus enesetundmises nüüd hädaohtu. 1863. aasta jaanuaris Õpetatud Eesti Seltsi juubelil selgitas Schirren, millise muutuse oli tema meelest toonud möödunud veerand sajandit:

Kõikjal Euroopas, ennekoike Saksamaal, vaimustus suur osa haritlasi ideest, et teaduslik-poeetiliselt äratada uinunud rahvusi. Selle sihiga otsiti kõikjal jälgi minevikust, koguti laule ja muistendeid, avati haudasid ja linnusealle. Meie provintside ajalooliste ja kirjanduslike seltside asutamine langeb sellesse aega.¹¹²

See kõik oli rajatud naiivsetele lootustele, ütles Schirren, sest luulelisele ärkamisele järgnes kiiresti poliitiline. Kujunenud olukorras ei saavat enam viljeleda puhtteaduslikku mineviku-uurimist, vaid tulevat anda enam

108 1819. aastal peetud nn Miiitavi dispuudis jäi peale arvamus, et iga rahvas peab säilitama talle jumalast antud eripära. Lätlaste kalduvus hüljata oma keel saksa keele ja kultuuri kasuks on upakuse ja tõusikluse ilming, väitis pastor Karl Friedrich Watson (Sieben Vorträge über Germanisierung der Letten: Eine Reminiscenz vom J. 1819. – Baltische Monatschrift, 1905, 47, 68). Maarahvast tuli õpetada hindama talle osaks saanud seisundit, mis hõlmas seisusliku tunnusena ka rahvuskultuuri; vt Plan über die Art und Weise, wie die Gesellschaft auf die Kultivierung des lettischen Landvolkes einwirken könne, vorgelesen am 8ten August 1817 von dem Pastor Watson zu Lesten. – Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Litteratur und Kunst, Erster Band. Mitau, 1819, 50; Ideen über die Zweckdienlichsten mittel zur Aufklärung des ehstnischen Landmannes, besonders im Dörpt-Weroschen Bezirk. – Samas, 57. Miiitavi dispuudi kohta vt: I. Jürjo. Eestlaste rahvuslik ärkamine 19. sajandil – baltisaksa valgustuse teene? – Idee ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koost. I. Põltsam-Jürjo, T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2011, 216.

109 Bertram [G. von Schultz]. Zur Geschichte und zum Verständnis der estnischen Volkspoese. – Baltische Monatschrift, 1860, 2, 433.

110 G. von Schultz. Ein Bruchstück aus der Geschichte der Esten. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Dritter Band. Heinrich Laakmann, Dorpat, 1854, 29.

111 Kreutzwald Kölerile, 12.II.1863. – Fr. Kreutzwaldi kirjavahetus, VI kd. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, 102.

112 C. Schirren. Oeffentliche Versammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zur Feier ihres 25-jährigen Bestehens am 18. Januar 1863. Dorpat, 1863, 3.

kaalu rahvaharidustööle – mitte eestlaste kiireks saksastamiseks, seda ei tasuvat loota, kuid ikkagi selleks, et teha rahvale kannatliku õpetamistööga selgeks, milline kultuur pakub talle suurimaid hüvesid. Nõnda oli varem ühesuunalisena tajutud rahvapedagoogika 1860. aastate alguses lõhenemas rivaalitsevateks projektideks.¹¹³ Sajandi esimestel kümnenditel võis eestlaste rahvustunde ergutamist pidada Balti kodumaa teenimiseks, nagu ka Jannseni katseid sünnitada eestlastes isamaa-armastust. Et eestlaste „isamaa“ ei kattunud provintsi piiridega, suurendas küll segadust selle sõna tarvitamisel (nagu täheldas Friedrich Faehlmann¹¹⁴), kuid konkurentsi baltisaksa patriotismiga see veel ei tekitanud. Midagi ebaharilikku polnud selleski, et Carl Robert Jakobson paigutas oma 1867. aastal ilmunud „Kooli lugemise raamatusse“ peatüki „Omast maast“, milles „meie isamaa“ samastus eestlaste asualaga.¹¹⁵ Siiski rõhutati isamaa-armastuse puhul tihti, et see peab olema leegitsev, sõjakas tunne, ning Jakobsoni kasutuses haakus see lahutamatult armastusega oma rahva vastu – sooviga töötada sellise rahva auks, kes ennast „ennam teiste jalgade alla tallada ei lase“.¹¹⁶ Siin aimus juba midagi väljakutsuvat. Lätlaste kohta oli varemgi täheldatud, et kirjandusse, mis pidi olema mõeldud maarahva koolitamiseks, ilmus korraka vihanega ja rahvuslikult vastandav toon.¹¹⁷

Oleme jõudnud punkti, kus saab selgemini vastata küsimusele, millist laadi uudsus väljendus Jakobsoni 1868. aastal peetud esimeses isamaakõnes. Ettekande alguses öeldi kohe, mida autor loodab: et eestlased saaks lahti mujale tikkumise soovist ja õpiks hindama oma maad. Kui järgnenud oleks eestlaste sangarliku muinasaja kujutus ja üleskutse sellest innustuda, siis polnuks ettekanne eriti poleemiline. Ometi ütles Jakobson: „Aga et minu sõnad eesti südamest tulevad ja ka jälle eesti südamesse peavad tungima, siis palun kohe ete, mite imeks panna, kui siin mõne asja peale tõise silmaga vaatame, kui seda seismaani on tehtud.“¹¹⁸ Ennekõike avaldus ümberhindamine väites, et sakslased ei toonud eestlastele üldse väärtuslikku kultuuri, vaid ainult viletsust. Et 13. sajandi

- 113 1860. aastal tajuti ohuna mitte eestlaste ja lätlaste rahvuslust, vaid nende proletariseerumist: Der Proletarier-Charakter der bäuerlichen Ackerbau-Industrie in Liv- und Esthland. – Baltische Monatsschrift, 1860, 2, 102. Sel taustal nähti rahvahariduse peamise hädana kavakindluse puudust (st eeldus oli, et igasugune rahvaharidus, ükskõik millises keeles ja vormis, taotleb sama eesmärki): G. Brasche. Zur Geschichte unseres „Volkes“ in Kurland. – Baltische Monatsschrift, 1859, 1, 282–283.
- 114 F. R. Faehlmann. Ettekanne 1848. a. üldkoosolekul. – Teosed I. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1999, 148.
- 115 C. R. Jakobson. Kooli Lugemise raamat. H. Laakmann, Tartu, 1867, 155.
- 116 C. R. Jakobson. Emma-armastusest. – Eesti Postimees, 11.05.1866, 149.
- 117 G. Brasche. Ein Blick auf unsere lettische Volksliteratur der letztern Zeit, besonders die Journalistik. – Baltische Monatsschrift, 1861, 4, 478.
- 118 C. R. Jakobson. Kolm isamaa kõnet. E. Pratz, St. Petersburg, 1870, 5.

vallutus sündis vägivallega, ebaõilsatel motiividel ja kohalike rahvaste kannatustega, seda olid möönnud juba mitmed baltisaksa haritlasedki (1830. aastatel oli kirjutatud, et häbiplekkide **kõrval** leidub isamaa ajaloos ka palju väarikat).¹¹⁹ Siiski oli peetud täiesti iseenesestmõistetavaks, et hoolimata karmusest pani vallutus ikkagi aluse maa kultuurilisele arengule.¹²⁰ Veel 1867. aastal oli seda esile toonud ka Jakobson ise. Ta kirjutas, et muinasajal „meie maaga oli ka hoopis teine lugu kui nüüd. Seal ei olnud veel seesugusid linnasid, nagu Tartu ehk Tallinna, oma uhke maja ja kiriku tornidega; seal ei olnud veel igal pool Jumala kodasid ja koolisid, nagu nüüd, kus kiriku kellad helisevad ja lapsed tulusaid õppetuisi saavad; seal ei olnud ka veel siledaid kruusaga kaetud maanteedid, kus uhke töldades sinna ja tänna sõidetakse“.¹²¹ Aasta hiljem pühendas Jakobson kogu ettekande aga tõendamisele, et linnad, haridus, usk ja muu väärtuslik oli eestlastel juba enne (linnad olevat lõhkunud sakslased) ning et Saksamaal polnud 13. sajandil kunstidest ja teadustest veel suuremat juttu, teisisõnu, et vallutus tähendas eestlastele hoopis kultuurilist tagasimekut. Seda kõike püüdis Jakobson näidata ajalooallikate abil, ajaloolaste seas üsna tavapärasel viisil, selle iseärasusega, et ta võttis arvesse ka autori rahvust ja meelsust. Kroonik Henriku kohta ütles Jakobson, et too oli Saksamaal üles kasvanud, „hoidis igapidi Sakste poole“ ja „sellepärast mitme asja peale läbi tõise prilli vaatas, kui meie seda oleksime soovinud“.¹²²

Kuid südamest südamesse kõnelemise mõte ei seondunud ainult ega isegi peamiselt 13. sajandiga. Jakobsoni teine keskne väide oli, et muistse Eestimaa paljaksröövitud sugu on seniajani vallutajate võimu all. Nähtavasti tuleb selle idee allikat otsida 1861. aastal avaldatud raamatust „Eestlane ja tema isand“, kus eesti talupoegade rasket seisundit seletati keskaegse vallutusega, mis olevat nad jätnud sajanditeks ilma kogu mai-sest varast: vabadusest, maast ja iseseisvusest.¹²³ Ehkki võõrast sulest, oli

119 Z. Zum Schutz der geschichtlichen Studien, mit besonderer Beziehung auf die Provinzialgeschichte. – Das Inland, 52, 23.12.1836, v 865.

120 Georg von Schultz kõneles küll eestlaste õnnelikust muinasajast, kuid kirjutas ometi, et kogu kõrgema kultuuri on nad saanud sakslastelt. G. J. von Schultz. Peegli pildid. [G. J. Schultz-Bertram], Peterburi, 1866, 15.

121 C. R. Jakobson. Kooli Lugemise raamat, 155.

122 C. R. Jakobson. Kolm isamaa kõnet, 5, 14.

123 „Eestlaste isamaal, mis ilma kohalikku päritolu valitsejateta oli 600 aasta jooksul kas maadeahnitsemise ja võimuiha saagiks või siis ahnuse ja omakasu ohvriks, toimusid kõik poliitilised, õiguslikud ja usulised muudatused eestlaste teadmata, veelgi vähem küsiti tema arvamus. Tema ja ta isamaa läks taanlastele, müüdi saksa kõrgmeistrile, kingiti Liivi ordule, anti üle Rootstile ja lõppeks Venemaale ilma muu osavõtuta tema poolt kui see, et ta tohtis valada lahinguväljadel oma verd, viljapõldudel oma higi.“ (Eestlane ja tema isand. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1959, 41) Ea Jansen on Jakobsoni kolmeosalise ajaloopildi kohta väitnud, et see lähtus eelkõige Garlieb Merkeli ajaloonägemusest (E. Jansen. Isamaakõnede ajast. – C. R. Jakobson. Kolm isamaa kõnet. Eesti Raamat, Tallinn, 1991, 87). Jüri Kivimäe on osutanud Koitudula luule võimalikule mõjule (J. Kivimäe. Carl Robert Jakobson ja „seitsmesaja-aastase orjaöö“ sünd. – Kultuur ja rahvas: Mälestusteos Ea Jansenile. Koost. I. Põltsam-Jürjo, J. Kivimäe. Rahvusarhiiv, Tartu, 2021, 115). On siiski kaheldav, kas orjuse,

see niisugune isamaa-ajalugu, mis kõnetas ka eesti talupoegasid, nagu kinnitab tõsiasi, et see ühtis hämmastaval määral tekstiga, mille Märt Jakobson (arvatavasti Köleri tõukel) koostas 1864. aastal Viljandimaal tsaarile antava palvekirja ettevalmistuseks. Märt Jakobsoni „Eestirahva ellolluggu“ väljendas veendumust, et mõisnikud olid endale kiskumas ka seda osa maast, mis eestlastele seni kasutada oli jätud. Temagi naasis kaugesse minevikku ja kirjeldas, kuidas rüütlid eestlaste maal tapsid ja röövivad. Viletsuse päevad olevat lõppenud alles siis, kui jõuti Vene riigi alla:

ja keigest olli nähha, et ka Eestlastele pitka pimedä ö järrele parema ellokoit hakkas tõusma. Agga see võttis palju aega: sest rohkem kui roo aastat jäi veel vaene Eestirahvas Sakste pärrisorja põlve sisse õhkama [...] Oh! Seda hädda ja villetsust ei jõua kellegi keel räkida egga sulg ülles kirjutada, mis Sakslased keik see 600 aastat Eestlastele on teinud, enne sedda kui neid priiks lasti!¹²⁴

Köler ise kujutas eestlastelt maa äravõtmist ja selle vastu protestimist maalil „Ärkamine nõidusunest“. On pakutud, et selle maali nägemine 1867. aasta sügisel ajendaski Jakobsoni koostama oma esimest isamaa-kõnet.¹²⁵ Igatahes võib nentida, et Jakobsoni ettekandel oli üks oluline tunnus: see mitte üksnes ei kirjeldanud rahva orjust ja ärkamist, vaid tahtis ise äratada. Sõnad peavad olema „nagu mõõgad ja tuli“, ütles Jakobson, sest „üksi sell kombel on võimalik, suurt rahva-hulka unest üles äratada“.¹²⁶

öö ja koidu kujundi ühendamist peaks omistama vaid mõnele üksikule autorile (ja oletama, et see skeem jõudis Jakobsonini nende teostest). Öö ja koit olid sel ajal väga laialt kasutuses paganliku pimeduse ja Jumala õnnistuse võrdpiltidena (1861. aastast ilmunud Perno Postimehe lisalehe nimi oli „Pagganatte ö ja koit“). Talurahva vabastamise jutlusteski tähistati priiuse saabumist koiduna, vabastavat keisrit esitati aga omamoodi analoogina Jumalale (vt Jutlus Eestima Tallorahva ue seädusse kulutamisse jures.

J. H. Gressel, Tallinn, 1817, 3). 1864. aastast pärinev Märt Jakobsoni „Eestirahva elloluggu“ kõneleb samuti ööst ja koidust. Ei tarvitse arvata, et tegu oli uuendusega, seda enam, et Venemaal toimunud reformide tõttu toodi 1860. aastate algusest saati pidevalt ette seda, kuidas keiser Aleksander oli eestlastele kinkinud priiuse ja päästnud nad sajandeid kestnud orjusest. Uuendusena võib näha ennekõike seda, et Carl Robert Jakobson kirjeldas orjusele eelnenud perioodi valguse ajana (mis oli muidugi risti vastuolus kujutlusega paganlikust pimedusest).

124 M. Jakobson. Eestirahva elloluggu. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Köler 18:3 (F o: 7: 18), 13.

125 R. Põldmäe. J. Köleri maali „Ärkamine nõidusunest“ kirjanduslikest suhetest. – Keel ja Kirjandus, 1964, II, 675.

126 Jakobson Adamsonile, 02.01.1872, tsit: H. Kruus. Jakob Hurda pärand Eesti rahvuslikule mõttele. – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toim. H. Kruus. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1939, 31.

IDEED JA ASJAD

On raske hinnata, kas Hans Kruus muutis meelt, aga hiljem märkis ta, et sisuliselt ei lisanud Jakobsoni ajaloo-orientatsioon midagi valgustusajastu ideestikule ning uudne olevat olnud vaid julgustav mõju eesti ühiskonnale:

Lähtudes mineviku vaatlemisel kaasaja kultuuri-ideaalide, eriti inimsoo solidaarsuse ja edu idee seisukohalt, võttis valgustusaeg Baltikumis esmakordselt kohalikud põlisrahvad maa mineviku ajaloolise käsitluse keskusse. Erilise põlu alla pandi kohalik keskaeg ja selle pöördeline algündmus – maa vallutamine võõraste poolt.¹²⁷

Jääb mulje, et Kruusi arvates tähendaski ajaloo vaatlemine eestlaste seisukohalt seda, et lähtepunktiks võeti üks väärtusidee ja keskenduti selle valguses eestlaste minevikule. Kui nii, siis paistab see tõesti olevat „minevikuseikade järjestamine moraaliprintsiibil“, nagu Jaan Undusk on tõdenud „eesti paradigma“ kohta. Unduski väitel on igasugune ajalookirjutus sellise loomuga. „Ajalugu sünnib alati tagant ettepoole, vastu-päeva, ta pole mitte üksnes möödunud asjade kirjapanek; ajalugu on ka (ja seda võib võtta kui definitsiooni) minevikuseikade järjestamine oleviku moraalseks kokkuvõtteks.“¹²⁸ Jakobson asus oma isamaakõnes minevikku päris varjamata hindama, veel enam, ta reastaski ajajärke vastavalt neile antud hinnangule (valguse-, pimeduse-, koiduaeg). Arved von Taube laitis hiljem eestlaste deduktiivset lähenemist ajaloole. Aga mis on deduktiivse ajaloo vastand? 19. sajandil püüti ajalookirjutuse teaduslikkust tagada rangusega tõsiasjade tuvastamisel. Huvitaval kombel kuulutati just Dorpatis selline arusaam kitsaks ja naiivseks. Alexander Brückner, Tartu ülikooli ajaloo professor, oli kuulnud kolleegilt märkust: ajaloolastel kulub liialt aega tõsiasjadele, et tegeleda veel teooriaga.¹²⁹ Ometi on igasugune kogumine ja uurimine viljakas vaid siis, kui seda juhib mõni vaatepunkt, ütles Brückner. Tuleb otsustada, mis on ajaloos oluline, uurimisväärne. Et moodustada tõsiasjadest korrastatud jada, et neid elustada millekski suuremaks, selleks tulevat paratamatult võtta aluseks mingi idee või ajalooline protsess, olgu selleks võitlus Läänemere pärast, eetilise progressi või midagi muud. Alles idee valguses saavat üksikuid sündmusi õigesti hinnata. Näiteks õnnestuvat Katariina II süüd või teeneid Poola jagamisel kaaluda vaid siis, kui peetakse silmas sajandeid kestnud võitlust Poola ja Venemaa vahel.¹³⁰ Niisiis ei tohtinud hindamine

127 H. Kruus. Jakob Hurda pärand Eesti rahvuslikule mõttele, 31.

128 J. Undusk. Ajalootõde ja metahistoorilised žestid, 115 (rõhutus ära jäetud).

129 A. Brückner. Zur Theorie der Geschichte. – Nordische Rundschau, 1887, 6, 49.

130 A. Brückner. Festrede zur Jahresfeier der Stiftung der Universität Dorpat am 12. December

Brückneri meelest olla suvaline, määratud sellest, mida ajaloolane ühe-teise sündmuse kohta arvas. 19. sajandil pindunud historistliku käsitluse järgi pidi ajalugu ise andma enda hindamiseks mõõdupuu.¹³¹ Õigupoolest ei väitnud Jakobsoniga vaielnud baltisakslasedki, et 13. sajandil juhtunu oli läbinisti moraalne, vaid et nii oli keskajal kombeks: „Et ka siin maa ja rahvas päriseks tehti, ei või kül – meieaegse silmaga vaadates – kiita, aga sellel aeal olid nüüd kord teistviisi silmad, ja mis siin sündis, oli selle aea kohta, keige kergem viis, kuidas võidetud maade ja rahvastega ümber käidi.“¹³²

Kindlasti ei pidanud baltisakslased vastuvõetamatuks seda, et eesti rahvas nihutati mõnes käsitluses tähelepanu keskpunkti. Seda tehti 1870. aastatel ka Õpetatud Eesti Seltsis. Möödunud kümnendil oli Kreutzwald kurtnud, et ÕES ei tegele sellega, milleks ta loodi.¹³³ 1869. aastal tuli aga Göttingenist Tartusse professoriks Leo Meyer, kes ilmutas eestlaste vastu kohe väga elavat huvi.¹³⁴ Samal aastal valiti ta ÕES-i esimeheks.¹³⁵ Juba varsti pidas Meyer ettekande Liivimaa vanemas riimkroonikas leiduvatest viidetest eestlastele. Ta alustas meenutamisega, et ÕES-i siht on uurida eestlaste rahvast ja maad. Seega polevat seltsile tähtis, kuidas kulgevad Venemaa kubermangude piirid. „Meie tööpõld on määratletud eestlaste järgi ning aine suhtes ei või olla muid piire. Olgu see ajalugu või puuduta-gu kombeid, tavasid või mütoloogilisi mälestusi või keelt, või siis puhtalt geograafiat või miskit muud; kui see seostub eestlastega, siis on see meie jagu.“¹³⁶ Just etnograafiliselt teravate piiride ja sellest tingitud omapära tõttu olevat eestlaste asuala teaduslikult põnev (*ein ganz eigenthümlich interessantes Gebiet*). Meyer tunnistas otsekui kahetsusega, et ka sellele alale on tunginud kõrgem lääne kultuur, et kokkupuutumine toimus isegi karmi kokkupõrkega, kuid tema sõnul oli see möödapääsmatu. „Aga kus on midagi suurt ja head sündinud ilma võitlusest? On’s teadust ilma võitluse ja lahkarvamusteta? Kas teaduslikud vaenud pole need kõige kurikuulsamad? Võitlusest rahu ei edene elu, ei õitse progress, ei arene

1886. Schnakenburg’s Buchdruckerei, Dorpat, 1886, 9, 16.

131 Vt O. Lorenz. Die Geschichtswissenschaft in Haupttrichtungen und Aufgaben. Verlag von Wilhelm Hertz, Berlin, 1886, 76.

132 W. F. Eichhorn. Rahu kosutab, waen kautab: Wastus C. R. Jakobsoni „Kolm isamaa kõne“ peale. Tallinn, 1873, 12.

133 Kreutzwald Yrjö-Koskinenile, 23.08.1866. – Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Toim. O. Loorits. K. Mattiesen, Tartu, 1936, 39; Kreutzwald Hurdale, 17.01.1865. – Kreutzwaldi kirjavahetus, 88.

134 Jahresversammlung am 18. Januar 1896. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896. C. Mattiesen, Jurjev (Dorpat), 1897, 4.

135 R. Tasa. Leo Meyer Tartu Ülikooli õppejõuna ja keeleteadlasena. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 125.) Tartu Riiklik Ülikool, Tartu, 1962, 8.

136 L. Meyer. Über die in der livländischen Reimchronik erhaltenen Nachrichten von den Esten. C. Mattiesen, Dorpat, 1872, 4.

kultuur. Ühtki rahvast pole säästetud veristest võitlustest.¹³⁷ Tõsiasi, et Meyer andis vallutusele inimkonna progressi seisukohast heakskiitva hinnangu, ei takistanud teda esile tõsta muistsete eestlaste vaprust ja teisi häid omadusi, kui allikad seda tema meelest kinnitasid. Hiljem kõneles Meyer sellest, kuidas eestlasi on kujutatud Henriku kroonikas. Ta loetles hoolega üles kõik tekstilõigud, kus leidis midagi eestlaste kunagise eluolu kohta, lisades vahel kommentaariks mitte niivõrd hinnangu, vaid pigem meeliskluse („Kõlab suurepäraselt, kui Eestimaale saadetud vaimulik Theoderich satub suurde ohtu, kuna talle pannakse päikesevarjutuse puhul süüks, justkui oleks ta päikese alla neelanud“). Jakobson katsus näidata, et eestlased polnud sugugi nii rumalad ja toored kui Henriku kroonika põhjal võis arvata. Äsja välismaalt saabunud Meyer ei ilmutanud aga soovi kedagi kaitsta või üldse mingil moel poolt valida. Nagu ta ise toonitas, pidi valitsema teaduslik vaatepunkt, mitte siht eestlasi harida. „Oma väljaannetega pöördume alati laiema teadusmaailma poole. Üksnes siis, kui me seda seisukohta alati selgelt silmas peame, on meie publikatsioonidel kõrgem ja püsivam väärtus.“¹³⁸

Jakobsoni ettekanne tekitas vapustuse ja pörkas teravale vastuseisule, kuna selles liitusid kaks koostisosa – üks sisuline, teine stilistiline –, mis eraldi võetuna ei paistnud ohtlikud: anti-baltisaksalik ajaloooversioon ja rahvapärarus (omadus, mille kohta 18. sajandil öeldi *volks-fähig*). Väide, et eestlased ja lätlased kannatasid sajandeid röövrüütlike ikke all, kerkis esile juba 1860. aastate alguses, kui lahvas vaidlus talupoegade seisundi üle. Krišjānis Valdemārs võrdles sakslaste vallutust mongolite omaga.¹³⁹ See kutsus baltisakslaste seas esile nõrdimust ja meelepaha, kuid saksakeelsetes tekstides esitatud ajalookäsitlust ei peetud vajalikuks üksikasjalikult arvustama hakata.¹⁴⁰ Jakobson lisas varasemale teravust ja esitas 13. sajandil juhtunut **ainult** röövimise, laastamise ja anastamisena, aastasadu kestnud pimeduse algusena, millest eestlastele ei tõusnud mingit tulu. See oli liig isegi Kreutzwaldile, kelle sõnul oli muistsete eestlaste vaimuannete kiitmises „palju luuletamist ja väga vähe tõsidust“.¹⁴¹ Ka Leo von Keyserling märkis, et see on „tendentslik, pseudoajalooline käsitlus“, kuid teda tõukasid 1881. aastal hoopis isemoodi kaalutlused.

137 Samas, 9.

138 L. Meyer. Ueber die bei Heinrich dem Letten sich findenden Nachrichten von den Esten. C. Mattiesen, Dorpat, 1876, 4–5.

139 Ch. Woldemar. Baltische namentlich Livländische Bauernzustände. Brockhaus, Leipzig, 1862, 33.

140 Tähelepanuväärselt läks Jakobsonile hiljem traktaadiga vastanud Wilhelm Friedrich Eichhorn kiiresti mööda ajaloolisest osast raamatus „Eestlane ja tema isand“, piirdudes peamiselt vaid tõdemusega, et selline toimimisviis oli keskajal tavaline (F. W. Eichhorn. Die Partheischrift der Ehste und sein Herr partheilos beurtheilt. Reval, 1864, 6).

141 Kreutzwald Adamsonile, 16.06.1871. – Kreutzwaldi kirjavahetus, 221.

Teda häiris asjaolu, et sellist müüti pakuti rahvale isamaa ajaloona – et see oli hakanud mürgitama rahvaharidust. Maakoole revideerides ja eestikeelse kirjandusega tutvudes märkas Keyserling, et isamaa ajalugu ei saanud seal üldse tähelepanu: räägiti küll „Kalevipojast“, aga ei midagi lossivaremete kohta (mis olevat ometi „meie maa ehe“), Saksa ordu kohta mainiti vaid seda, et see valitses jne. Tekkinud vaakumit ähvardavatki täita kujutus saksa pimedusest ja peatsest koidust. Veel enam: nooreestlaste õpetus viivat selleni, et püütakse eitada maa senist arengut ja „luua uus eesti-soome ühendus puhtrahvuslikul alusel“. Juba olidki eesti seltsid taotlenud, et Liivimaa põhjaosa liidetaks halduslikult Eestimaa kubermanguga. Tõepoolest, „miks peaks lätlased kuuluma soome ühendusse?“ küsis Keyserling irooniliselt. „Nemadki on ju võõrad nagu sakslased.“¹⁴² Jutt polnud seega üksnes ajalootöest, vaid ka mineviku tarvitamisest, „ajaloo kasust“, nagu ütles Jakobsoni poolehoidja Andres Dido 1882. aastal peetud ettekandes, milles kutsus üles andma eestlastele ajalooramatuid, mis kasvataks isamaa-, rahvuse- ja vabadusearmastust. Nähtagu, millise võitluse, millise surmavaluga kadus kunagi eesti rahva priius! „Võtkem oma ajaloo küünlake kätte ja katsugem selle valgusel sellest pikast pimeduse ööst läbi käia!“¹⁴³ Need, kes nõnda kõnelesid, ei seletanud avalikult, milline priius ootas teisel pool pimedust (Dido rääkis „vaimupriiusest“, mis pidi esivanemate verise vabadusvõitluse kirjeldamise järel tunduma õige vagusa nõudmisena). Baltisaksa pressis ja Liivimaa maanõuniku märgukirjas kahtlustati, et siht polnud tõesti midagi vähemat kui iseseisev rahvusriik.¹⁴⁴

Keyserlingi kirjeldus nooreestlaste ajalookäsitlusest on huvitav muuseas selle poolest, et sunnib kahtlema, kas on ikka põhjust rääkida ühtsest eesti orientatsioonist, mida esindavad nii Carl Robert Jakobson kui ka Jakob Hurt. Vaevalt soovinuks keegi Hurda kohta kasutada sõna „rahvaärritaja“. ¹⁴⁵ Pole kahtlust, et ka Hurt proovis ajaloo abil rahvast äratada. Tema „Pildid isamaa sündinud asjust“ olid mõeldud peeglina, milles eestlane tunneb ära, kui palju ta oma esivanemastest isamaa-armastuses

142 L. von Keyserling. Eine Bitte an unsere Historiker. – Baltische Monatsschrift, 1881, 28, 358.

143 A. Dido. Ajaloo kasust. – Eesti Postimees, 04.08.1882, 3; uustr: A. Dido. Ajaloo kasust. Koost. H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2006, 17–27.

144 H. Kruus. Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. aastal. – H. Kruus. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, 207; E. Blumfeldt. Ühest magistraal-ideest eesti ühiskondliku mõtte ajaloos poolsajandil enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, 1980, 8, 21. Jakobson arvustas Sakalas väga sapiste sõnadega Keyserlingi soovi, et rahvale pakutaks niisugune kodumaa ajalugu, milles baltisakslased, eestlased ja lätlased esineks ühe kogukonnana (Omalt maalt. – Sakala, 15.06.1881, 2; Omalt maalt. – Sakala, 27.06.1881, 2). Ka lätlased taotlesid 1881. aasta suvel kubermangupiiride muutmist rahvuslikul alusel: U. von Hirschhausen, Die Grenzen der Gemeinsamkeit: Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006, 354.

145 Vt W. F. Eichhorn. Rahu kosutab, waen kautab, 17.

maha jääb.¹⁴⁶ Isamaa samastus Hurdal valdavalt Eestimaaga (eestlaste maaga), mitte Balti kubermangudega, rääkimata Venemaast. Nagu ta ise ütles, tahtis ta jutustada eesti rahva, aga ühtlasi ka Eestimaat ajaloo kohta.¹⁴⁷ Siiski ei paista tõenäoline, et Hurt oli nende hulgas, kellele pandi süüks iseseisva riigi loomise septsusi.¹⁴⁸ Tema vaatenurga eripära selgitamiseks tasub seda võrrelda ühelt poolt Leo Meyeri, teisalt Jakobsoni omaga. Nagu öeldud, tundis ka Meyer suurt huvi eesti rahva ja tema maa ajaloo vastu. Ent see rahvas ei olnud talle „meie esivanemad“. Kas see muutis midagi käsitlusviisis? Mõlemad korjasid Henrikult teateid eestlaste eluolu kohta. Hurta köitis lahingute ja muu välise kära kõrval muistsete eestlaste sisemaailm, ent samamoodi oli Meyeriga.¹⁴⁹ Vähe sellest, et ta katsus allikatest võimalikult palju ammutada rahvausundi kohta, ta esitas ka küsimuse, kas eestlased ise nägid end 13. sajandil ühtse rahvana. Seega paistab, et Meyer uuris eestlaste vaimuelu mõneti isegi hoolikamalt. Hurt tõi eeskujuks muistsete suguvendade üksmeelt: „Oli siin ehk sääli kihelkonnas mõni mõnus nõu võetud, saadeti ruttu saadikuid ja sõnumid teise kihelkonda ja niisama ruttu olivad teise kihelkonna mehed platsis, vendi sõna ja teuga avitama.“¹⁵⁰ Meyer aga nentis, et koostöö oli lühiajaline ja asendus kiiresti vaenuga ning et Henriku kroonika ei täpsusta, kas eestlastel oli enda kohta kollektiivne nimi (Henrik ise kasutab sõna *estones*).¹⁵¹ Erinevus Hurda ja Meyeri vahel oli see, et viimasele oli muistsete eestlaste ühistunne pelgalt teaduslikult huvitav küsimus, mitte võimalik innustus kaasajaks. Ehkki Meyerile oli eestlaste ajalugu samuti oluline, ei läinud see talle korda, ei kõnetanud teda nii nagu Hurta. Relevantsuse osas tuleb aga esile erinevus Hurda ja Jakobsoni vahel. Ka Hurt ärgitas kohut mõistma „nende Sakslaste üle, kes seitsesada aastat tagasi meie maale tulivad ja meie esivanemate maa omale osaks võtsivad“.¹⁵² Kuid järeltulijate käest ei tohtivat nõuda vastust selle eest, „mis nende esivanemad omal ajal kurja ja kahju teinud“. Pealegi: „Meie kaebamine, nurisemine ja hukkamõistmine vana aja kohta ei maksa tänapäev midagi.“¹⁵³

146 Vt J. Hurt. Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879, 76, 156.

147 J. Hurt. Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjost armastavad. – J. Hurt. Mida rahvamälestustest pidada. Koost. Ü. Tedre. Eesti Raamat, Tallinn, 1989, 26.

148 Nagu teada, ütles Hurt ise, et riikliku iseseisvuse kavad on eestlastele „külge luuletatud“: J. Hurt. Eesti päevaküsimused, 152.

149 Hurda keskendumise kohta seesmisele ajaloole: J. Undusk. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt. – Keel ja Kirjandus, 1997, 12, 806.

150 J. Hurt. Pildid isamaa sündinud asjust, 72.

151 L. Meyer. Ueber die bein Heinrich dem Letten sich findenden Nachrichten von den Esten. C. Mattiesen, Dorpat, 1876, 19–20.

152 J. Hurt. Pildid isamaa sündinud asjust, 89.

153 Samas, 90. Küsimus, kas 13. sajandil võeti ära „meie“ maa, kerkis esile 1860. aastatel, kui mõisnikud pakkusid maad müügiks liiga kõrgeks peetud hinnaga. Jaan Adamson küsis 1866. aastal kirjas Kreuzwaldile (nähtavasti Viljandimaal tekkinud laiema arutelu tõukel): „Mis eest võeti maa meie käest ära?“ Kreuzwald vastas: „Seda küsimist peame nõnda

Kõnetamise küsimus ongi keskse tähtsusega, kui püüame leida ühist joont Jakobsoni, Hurda ja Reimani juures ning iseloomustada eesti orientatsiooni rahvusajalooni. Juba 19. sajandi algupoolel muutus tavaliseks üksikute rahvaste ajaloo kirjutamine. Selline ettevõtmine ei vastandunud sugugi maailma-ajaloole (*Weltgeschichte*), sest inimkonda nähtigi rahvasteks jagunenuna ning suurt pilti prooviti haarata rahvuslike arenguliinide põimumises.¹⁵⁴ Meenutagem, et Leopold von Ranke kuulus *wie es eigentlich gewesen* sisaldus 1824. aastal ilmunud raamatus, mis oli pühendatud romaani ja germaani rahvaste ajaloole. Juhtunu kujutamine sellisena, nagu see tegelikult oli – see oli taotlus jätta kõrvale ühelt poolt kohtumõistmine, teiselt poolt õppetundide ammutamine ajaloost. Hiljem hakati Ranke kreedos nägema ahtameelset tõsiasjade kultust.¹⁵⁵ Kuid Ranke kirjutas jätkuks: „Tõsiasjade täpne esitus, kui piirav ja ilmetu see ka poleks, on kahtlemata kõrgeim seadus. Teiseks seaduseks oli mulle sündmuste arengu ühtsuse kirjeldamine.“¹⁵⁶ Need sõnad pärinevad miljööst, kus arengu ühtsust kandvate üksustena (ajalooliste uurimisesemetena *par excellence*) käsitati indiviide – mõiste, mille alla hõlmati analoogidena nii üksikisikud, näiteks Aleksander Suur, kui ka rahvused, kellele omistati samamoodi karakter.¹⁵⁷ Ranke kolleeg Berliinis Wilhelm von Humboldt selgitas, mil moel peab ajaloolane rahvusindiviidi mõistma ideena. See polnud teoloogiline printsiip või mõni filosoofiline teooria, millesse ajaloolised tõsiasjad kunstlikult surutakse. Teisalt polnud rahvuslik individuaalsus kui „vaimne printsiip“ ka midagi, mida üksikutes sündmustes empiirilisel tuvastatakse. Ajaloolase ülesanne oli luua laiaili pillutatud ainesest idee abil mõttekas tervik.¹⁵⁸ Iga rahvus oli tervik, mistõttu pidi ühe rahvuse ajaloo uurimisel vaatlema ka tema vahetõttu teistega „rahvuste kogukonnas“.¹⁵⁹ Kruse oligi seda eestlaste puhul teinud, lausa sedavõrd, et eesti rahvas taandus tema

moondama: mispärast võeti meie eelkäijate käest maa ära? sest **meil** ei ole maad olnud ega võinud seda keegi meie käest riisuda.“ (Kreutzwald Adamsonile, 18.09.1866. – Kreutzwaldi kirjavahetus, 196) Saksakeelses perioodikas oli maa algse omandamise õigus selles kontekstis juba varem jutuks tulnud: T. Böttcher. Der Domainenverkauf in den Ostseeprovinzen und das Güterbesitzrecht. – Baltische Monatsschrift, 1861, 3, 410.

154 Ühe suure ajaloolise pildi rahvaste kogumist pakkus 18. sajandi lõpus Johann Gottfried Herder teoses „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“, eesti keeles: Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast. Tlk K. Räni. Ilmamaa, Tartu, 2019.

155 Omamoodi manifestiks sai selles suhtes (kuigi siin arvustatakse pigem üldisemalt saksa ajalookirjutust kui Ranket ennast): H. Ritter. An Leopold von Ranke über deutsche Geschichtsschreibung: Ein offener Brief. Fues's Verlag, Leipzig, 1867.

156 L. von Ranke. Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514. Dritte Auflage. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1885, VII.

157 Individuaalsuse mõiste kohta Rankel vt: L. Krieger. Ranke: The Meaning of History. University of Chicago Press, Chicago, 1977, 16.

158 W. von Humboldt. Über die Aufgaben des Geschichtsschreibers [1821]. Insel-Verlag, Leipzig, 1919, 21, 33.

159 L. von Ranke. Englische Geschichte, vornehmlich im sechszehnten und siebzehnten Jahrhundert. Duncker & Humblot, Berlin, 1859, iv.

raamatus üheks tegelaseks paljude kõrval. Ka Jakobson, Hurt ja Reiman keskendusid rahvusindiviidile kui üksusele, kuid nemad kirjutasid **oma** rahva ajalugu. Võiks öelda nii, et kui 19. sajandil kujunes rahvuste ajaloo käsitlemisel valitsevaks psühholoogiseeriv kollektiivse biograafia mall, siis nemad kirjutasid kollektiivset autobiograafiat.¹⁶⁰

Hurda algatatud vanavara korjamine ilmestab suurepäraselt seda, kuidas rahvus kui idee toimis ajaloolise ainese korrastuspõhimõttena. 1888. aasta pöördumises loetles ta täpselt, mida oodati: rahvalaule, ennemuistseid jutte, vanasõnu, mõistatusi, vanu kombeid, rahvausku.¹⁶¹ Korjajaid oli nii palju, et poole tosina aastaga kogunes 85 raamatu jagu materjali, mille Hurt pani hoiule suurde tammepuust kappi.¹⁶² Ees seisis korrastamine-tõlgendamine. Kui kappi oleks vaadanud võhik, oleks ta ehk näinud tekstimassiivi, kus segunes kõik see, mida keegi oli arvanud heaks jutustada vanavara pähe. Hurda meeles mõlkus aga kujutus, et siin on tallel ühe rahvuse sajanditepikkune looming, justkui oleks leitud mõne inimese lapsepõlvest peale peetud arhiiv. Kuna materjal oli kronoloogiliselt jadastamata, tuli otsustada, mis kuulub varasemasse, mis hilisemasse ikka. Hurt paigutas etteotsa ennemuistsete jutud ja muu sellise, mis olevat sündinud rahva lapsepõlves.¹⁶³ Järgnes noorusele ja siis meheale sobiv looming. Vaimset vanavara täiendas aineiline, mille korjamisele Hurt samuti üles kutsus: riided, ehted, majariistad, töönoõd jm.¹⁶⁴ Sel puhul oli ärgitaja Õpetatud Eesti Selts, kes asus oma muististe kogu ümber korraldama.¹⁶⁵ 1894. aastal otsustati seltsi muuseumi juurde luua eesti etnograafiline osakond.¹⁶⁶ Etnograafiamuuseumi tekkis toona Euroopas rohkelt. Nende eripära oli see, et üksikuna ei paistnud välja pandud esemed omavat pea mingit väärtust.¹⁶⁷ Kas näiteks võinuks kujutleda tavapärasel kunstimuuseumis seda, mida esitleti 1884. aastal Miitavi (Jelgava) kultuuriajaloolise näituse läti osakonnas? Eksponaatide

160 Rahvusindiviidide psühholoogiline käsitlemine kujunes iseseisvaks teadusharuks, nn rahvastepsühholoogiaks, vt: E. Klautke. *The Mind of the Nation: Völkerpsychologie in Germany, 1851–1955*. Berghahn, New York, 2013.

161 J. Hurt. Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – J. Hurt. Mida rahvamälestustest pidada, 48.

162 J. Hurt. Hüüdjä hää! – Mida rahvamälestustest pidada, 64.

163 „Läheb rahva vaim kangemaks, teadmine laiemaks ja sügavamaks, tõuseb vaimuharimine kõrgemale, siis niisuguseid jutustusi enam kokko ei kaarita. Nad on siis liiga lapsikud.“ (J. Hurt. Mis lugu rahva mälestustest pidada, 22)

164 J. Hurt. Kiri ja palve teaduse sõpradele. – Mida rahvamälestustest pidada, 66.

165 Vt ÕES-i istungi protokoll, 07.04.1893. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1893, 52.

166 ÕES-i istungi protokoll, 06.02.1894. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1893, 34; E. Laugaste. Dr. Oskar Kalda tegevusest rahvaluule alal. – Keel ja Kirjandus, 1968, 10, 614. Etnograafiliste esemete (alguses rahvarõivaste) kogumisele oli ÕES asunud juba 1840. aastatel, vt: F. Linnus. Etnograafia – Õpetatud Eesti Selts 1838–1939: Lühike tegevus-ülevaade. K. Mattieseni trükkikoda, Tartu, 1938, 29.

167 Vt E.-T. Hamy. *Les origines du musée d'ethnographie: Histoire et documents*. Paris, Ernest Laroux, 1890, 297.

hulka kuulusid villased sokid, voodriga tanu, kangasteljed, pildid läti rahvarõivastest, läti rahvalaulud ja mõistatused, läti keelepiirkonna kaart, Läänemere provintside kaart enne sakslaste saabumist.¹⁶⁸ Eesti Üliõpilaste Seltsis hoiti samal ajal vanavarana üht supikulpi, paari viiskusid ja piipu, mille kohta polnud teada, kas see oli osa kollektsioonist või oli mõni külaline selle maha unustanud.¹⁶⁹ Hurt mainis, et rahvamälestusi kiputi pidama tühjaks loriks.¹⁷⁰ Väärtus sõltus aga sellest, mida asjades nähti. Rahvusliku eripära idee valguses paistsid tanu, piip, kõnekäänud ja muu selline millegi hoopis suuremana – need esinesid ühe ja sama kollektiivse subjekti loominguna.

Baltisaksa ajalooseltside vaatenurgast oli läti ja eesti etnograafiline materjal samuti vanavara, kuid osana kodumaa teistest muististest. Just Balti kodumaa armastus oli tiivustanud Leopold von Schroederit, kes pakkus välja eesti etnograafilise muuseumi mõtte.¹⁷¹ Harukordne võimalus esitleda Baltikumi ajaloolist rikkust avanes 1896. aastal, kui Riias toimus X arheoloogia kongress. Venemaa Läänemere-provintside Ajaloo ja Muinasteaduse Selts asus varakult ette valmistama suurt kultuurinäitust, mis laseks hinnata seitsme sajandi jooksul saavutatut ja kinnitaks kohaliku saksluse elujõudu.¹⁷² Kaasa tõmmati ka Riia Läti Selts, kelle osaks jäi läti rahvusliku näituse korraldamine. Näitus kujunes väga suurejooneliseks. Mahukas näitusehoones ja seda ümbritsevas aias sai külastaja ülevaate läti rahva eluolust ja panusest kultuuriajalikku, alates vanadest põllutööriistadest kuni läti kunstnike kaasaegsete maalideni. Ajaloo-osakonnas kirjeldati läti rahva muinasaega, orjusesajandeid ja viimaks vabanemist, mille juures oli esile toodud ka Garlieb Merkeli tähtis roll.¹⁷³ Baltisakslastega ei tekitanud näitus üldse hõõrumist. Vastupidi, see jäi meelde rahvuste üksmeele ilminguna.¹⁷⁴ Õpetatud Eesti Selts hoolitses selle eest, et külastajad saaks tutvuda ka tema värske etnograafilise muuseumi kollektsiooniga.¹⁷⁵ Välja oli pandud rohkelt eestlastelt kiiruga korjatud riideid: särke, mütse, pastlaid, seelikuid, vammuseid

168 Catalog der Kurländischen culturhistorischen Ausstellung zu Mitau 1886.

J. F. Steffenhagen und Sohn, Mitau, 1886, 103–104.

169 O. Kallas. Eesti rahva muuseumi algaegadest. – Postimees, 20.05.1923, 4.

170 J. Hurt. Mis lugu rahva mälestustest pidada, 10.

171 L. von Schroeder. Lebenserinnerungen. H. Haessel, Leipzig, 1921, 106.

172 A. Bielenstein. Der X. archäologische Kongress zu Riga im August 1896. – Baltische Monatschrift, 1896, 626; A. Bielenstein. Ein glückliches Leben: Selbstbiographie.

Jonck & Poliewsky, Riga, 1904, 373–374.

173 A. Lamm. Läti rahvateadusline (etnograafiline) näitus 4. – „Eesti Postimehe“ õhtused kõned, 03.10.1896, 317.

174 A. Bielenstein. Ein glückliches Leben, 373–374.

175 L. Goertz. Bericht über den 10. archäologischen Congress in Riga. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1896, 105; K. Masing. Vorläufiger Bericht über den Stand der Sammlung des estnischen ethnographischen Museums. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1899, 161.

jm.¹⁷⁶ Jakob Hurt tõi Riiga oma vanavarakasti ja esitles seda Suurgildi saalis kongressist osavõtjatele.¹⁷⁷ Oleks ekslik arvata, et baltisakslastele ei pakkunud eesti rahvuskultuur huvi. Baltimaade ajalooga tegelevates seltsides peeti seda väärtuslikuks kultuuriliseks pärandiks, mis rikastas kodumaa linnade kõrgkultuuri talupoeglik-etnograafilise eripäraga.¹⁷⁸ Lausa kurdeti, et eestlased ja lätlased ise ei oska oma rahvuskultuuri hinnata ja lasevad kaotsi minna „maarahva eripära mälestistel“. Seetõttu lasuvat baltisakslastel ülesanne uurida kodumaa minevikuna ka põlisrahva ajalugu.¹⁷⁹

Eesti rahva ajaloo tõstmist käsitlese keskpunkti saab seega üksnes väga tinglikult pidada vastandumiseks baltisaksa ajalooteadusega. 1896. aastal Riias toimunud näitus – koos hierarhiaga eri osakondade vahel – pakub meile mudeli Baltimaade ajaloost, nii nagu seda toona kujutleti. Läti etnograafiline kõrvalnäitus andis pildi sellest, milline oli olnud läti rahva osa ajaloos ning milleks oldi võimelised tänapäeval. Jakob Hurt tegi pingutusi, et eestlased ei jääks oma kultuuripärandi esitlemisel lätlastele alla. „Eestlased saavad, nagu nende läti naabridki, oma määratud osa maailmaajaloo näitelaval rahvuslikus rõivastuses edasi mängima,“ kirjutab Hurt. „See osa võib olla üks alamt liiki kõrvalosa, me jääme sellega heameelega nõusse, aga sellest hoolimata on tal oma ülesanne, mida ise-loomukindlalt täita tuleb.“¹⁸⁰ Baltimaade ajaloo tervikus oligi eestlaste ülesanne oma rahva ajaloo valgustamine. Hurda ja Reimani uurimistöö oli suuremalt jaolt niisugune, mis pälvis heatahtlikku tähelepanu ka baltisaksa ajaloolaste seas.¹⁸¹

Reimani kirjutistest võib aga leida midagi uut. Ajaloo jutustamine eestlaste vaatenurgast kasvas laiemaks taotluseks kui keskendumine eestlaste omakultuurile (ühe osakonna täitmine Baltikumi tervikus). Reimani puhul kujutas see endast ideed, mille abil esitada kogu maa ajalugu. Iga sündmuse puhul sai küsida, mida see tähendas eestlastele. Näiteks väitis Reiman, et kuigi linnad olid tähtsad kultuurikeskused, ei saanud maarahvas sellest mingit kasu:

176 Catalog der estnischen ethnographischen Sammlung auf der Aufstellung des X. archäologischen Congresses zu Riga 1896. C. Mattiesen, Dorpat, 1896.

177 J. Hurt. Kõne Eesti vanavara korjamisest muinasaja uurijate kongressil Riias Augusti kuus 1896. – Mida rahvamälestustest pidada, 75.

178 Vt G. Worms. Über deutsche Volkskunde in den Ostseeprovinzen. – Arbeiten des ersten baltischen Historikertages zu Riga 1908. G. Löffler, Riga, 1909, 148.

179 J. Gahlnbäck. Baltische Volkskunst. – Arbeiten des zweiten baltischen Historikertages zu Reval 1912. Franz Kluge, Reval, 1932, 218.

180 J. Hurt. Eesti päevaküsimused, 163.

181 Reiman esitles oma töö tulemusi ka Õpetatud Eesti Seltsis: V. Reiman. Eine Stockholmer und eine Dorpater Handschrift des reval-estnischen Neuen Testaments. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1899, 156.

ei tekkinud sellest eestlaste seisukohalt kuigi suurel määral positiivselt viljastavat kontakti.¹⁸⁴

Just selline hinnangute suhteliseks muutmine võimaldas lepitust baltisaksa ajaloolastega, kelle seas kutsus „Eesti ajalugu“ esile lausa vaimustust. Paul Johansen märkis arvustuses, et hoolimata paljudest üksikuurimustest polnud baltisakslastel enestel õnnestunud luua nii põhjalikku ja terviklikku maa-ajalugu.¹⁸⁵ Sama meelt oli Arved von Taube:

Meie ees pole tõesti mitte üksnes eesti rahva ajalugu, vaid Baltikumini maa-ajalugu eestlaste seisukohalt, koos ammendava ja erakordselt põhjaliku ülevaatega kõigist ajaloolise elu valdkondadest, mille juures saab teenitud tähelepanu ka baltisakslaste ja nende seisislike asutuste ajalugu.¹⁸⁶

Kui rahvuspõhimõttele rajatud ajalugu suudab olla nii hõlmav ja pälvida tunnustust erapooletu teadusena, siis tekib küsimus, mis takistab tänapäevalgi ajalugu kirjutada eestlaste seisukohalt. Tõsi, eelnev annab aimu, kui mitmepalgelised püüdlused on varjunud sellise programmi taha. Hans Kruusi kolm imperatiivi paistavad hoopis teisiti, kui paigutada need 19. sajandi pärandi taustale. Mida Kruus ka ei mõelnud eestipärase käsitlusviisi all teoreetiliselt, vaidluses baltisaksa autoritega pidas ta selle all silmas (nagu Jakobsongi) eestlaste saavutuste suurendamist. Kruus ootas eesti ajaloolaselt isamaa-ajalugu tavapärasel innustaval kujul. Keska ja Ida-Euroopas seadsid paljud ajaloolased endale sihiks anda mõnele „ajaloota rahvusele“ väärikas minevik. Sellised katsed allusid tüüpilistele tingimustele ning tulemus vastas järjekindlalt skeemile: raske olevik oli muistse kuldaja hävinemise ja võõra ikke tagajärg.¹⁸⁷ Nõnda polegi üllatav, et rahvusajalugu on hakanud lahutamatu seostuma suure müütilise jutustusega. Eesti rahvusliku ajaloonarratiivi sisu on Marek Tamm sõnol „eestlaste suur vabadusvõitlus“, mis algab muistse priiuse kaotamisega ning jutustab kõike järgnevat ühe suure heitlusena vabaduse eest.¹⁸⁸

184 H. Kruus. Tagasiwaade. – Eesti ajalugu II, 503.

185 Vt A. von Taube. *Estnische Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung*, 48. Kruusile saadetud kirjas nendib Paul Johansen „Eesti ajaloo“ I köite kohta: „Peab kindi naelutama, et vaatamata balti-saksa võrdlemisi tubli spetsiaaluurimustele, eelmine periood ei ole jõudnud üldkäsitlustes niisuguste tulemusteni. Eriti meeldib mulle Teie ja ka teie kaastööliste märkimisväärne objektiivsus. See näitab, et meil on tegemist laiemakaareliste maailmavaatega ning tõelise ajaloo arusaamisega.“ (Paul Johansen Hans Kruusile, 03.01.1935. – *Tuna*, 2013, 4, 68)

186 A. von Taube. *Estnische Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung*, 48.

187 M. Baar. *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford University Press, Oxford, 2010, 64, 225. Soome kohta: D. Fewster. *Visions of Past Glory: Nationalism and the Construction of Early Finnish History*. Finnish Literature Society, Helsinki, 2006, 17. Rahvuslike ajaloomüütide kohta üldisemalt: A. D. Smith. *National Identity and Myths of Ethnic Descent*. – A. D. Smith. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press, Oxford, 1999, 57.

188 M. Tamm. *Eestlaste suur vabadusvõitlus: järjepidevus ja kordumine eesti ajaloomälus*. – Riigikogu toimetised, 2007, 16, 9–19.

Ometi ei kirjuta vaatenurk vormilise lähtekohana ette jutustuse sisu. Mõelgem hetkeks sellele, mida tähendab „vaatenurk“ romaani puhul. Gérard Genette on osutanud vajadusele eristada sel puhul jutustajat ja tegelaskuju, kelle vaatenurk annab jutustusele suuna. Need kaks suhestuvad mitmeti. Vahel on tegelaskuju ise jutustaja ning teksti esitatakse otsekõnena. Teine võimalus on, et jutustaja esitab sündmusi nii, nagu need paistavad tegelaskujule. Mõlemal juhul kirjeldatakse toimuvat n-ö seestpoolt. On ka kaks võimalust kirjeldada sündmusi väljastpoolt. Tegelaskuju käitumist võib kirjeldada mõni teine tegelaskuju. Samuti võib autor kirjeldada tegelaskujuga juhtuvat nagu kõrvaline inimene. Kahel esimesel juhul on tegu sisekeskendamisega – jutustus keskendub tegelaskujule ning sündmusi kirjeldatakse nii, nagu tema neid tajub. Teisel juhul on tegu väliskeskendamisega.¹⁸⁹ Kui rakendada sellist jaotust ajalookirjutusele, siis võib jutustajana näha ajaloolast. Ent kes võiks Eesti ajaloo puhul olla tegelaskuju? Kas eesti rahvas? Vaevalt saab tänapäeval võtta tõsiselt kujutlust rahvusest kui kollektiivsest indiviidist. Emapilgul pole aga üldsegi ilmne, miks ei võiks ajaloo jutustamisel keskenduda eestlastele kui kollektiivile. Ei tarvitse eeldada, et eestlased moodustasid ükskõik mis sorti kogukonna juba minevikus. Oluline on vaid see, kas ajaloolane saab valida mõne inimrühma ja keskenduda selle liikmetele – nii väliselt kui ka sisemiselt, kui allikad lubavad.

Sellist võimalust aitab vaagida viimastel aastatel poolehoidu võitnud uurimissuund: loomade ajalugu. Siingi esitatakse taotlus kirjutada ajalugu „loomade vaatenurgast“; inimkesksele ajalooteadusele heidetakse ette kallutatust, loomade eluavalduste eiramist, üsna samamoodi nagu Kruus arvustas baltisakslasi.¹⁹⁰ Eesmärk on tuua käsitluse keskmesse ja näidata aktiivsete tegutsejatena neid, kes seni on ilmunud vilamisi ajaloo äärealadel. Väljend „looma vaatenurgast“ on kohanud ka kriitikat. Mitmetähenduslikkuse tõttu juhatavat see samasugustele eksimustele nagu antropoloogide püüdlused võtta omaks pärismaalaste vaatenurk. See kätkevat eeldust, et me oleme võimelised kujutama maailma nii, nagu seda tajuvad loomad.¹⁹¹ On tõesti ajaloolasi, kes käsivad loomi, justkui oleks tegu mõne rõhutatud inimrühmaga, kellel pole seni lastud rääkida oma lugu.¹⁹² Sisekeskendamine paistab loomade puhul olevat välistatud. Kuid miks peaks olema võimatu väliskeskendamine?

189 G. Genette. *Figures III*. Seuil, Paris, 1972, 203–207.

190 Vt É. Baratay. *Le point de vue animal: Une autre version de l'histoire*. Seuil, Paris, 2012.

191 E. Domańska. *Animal History. – History and Theory*, 2017, 56, 269–270.

192 Vt nt C. Cortés Zulueta. *Nonhuman Animal Testimonies: A Natural History in the First Person? – The Historical Animal*. Ed. by S. Nance. *The Historical Animal*. Syracuse University Press, 2015, 121.

Seegi toob kaasa olulise perspektiivimuutuse. Ühelt poolt avardatakse nii ajalooeaduse vaatevälja, lisatakse ainet, mida pole peetud uurimisväärseks, sunnitakse allikatele lähenema uuel moel.¹⁹³ Samuti saab tuntud ajaloosündmuste juures küsida, kuidas need mõjutasid loomi – või, kujundlikult, mida need tähendasid loomadele. Et tuvastada loomade kasutamist raskeks tööks, nende tapmist ja piinamist, selleks pole tarvis taastada loomade omailma. Me ei pea spekulerima koera taju eripära üle, et kirjeldada, kuidas Esimeses maailmasõjas rinnete vahele jäänud koeri põletati elusalt, jäeti surnuks nälgima või lasti ajaviiteks maha.¹⁹⁴ Loomulikult toimub uurimine sel juhul ikka inimeste vaatenurgast, sest ajaloolane on see, kes valib perspektiivi oma huvi järgi. Kuid just seepärast on otstarbekas eristada „vaatenurga“ eri tähendusi, selle asemel et heita see väljend eksitava müstifikatsioonina täiesti kõrvale. Loomade vaatenurgaga on tegu selles mõttes, et loomad muudetakse ajaloolises jutustuses tegelaskujuks. Ajaloolane ei pea salgama, et tema uurimishuvi on hiljutine ning tõukub olevikust. On võimalik, et uuritaval ajajärgul ei peetud loomi masinatest erinevaks ning et tänapäevane komme tõsta loomi kannatajatena esile on toonasest vaatevinklist täiesti kohatu. See ei muuda loomade ajalugu kui teadussuunda anakronistlikuks. Tuleb eristada ajaloolase uurimishuvi määravaid mõistekategooriaid ning minevikus elanud inimestele omistatavaid mõistekategooriaid. Anakronistlik oleks see, kui ajaloolane kasutab sisekeskendamisel mõisteid, mis tekkisid hiljem. Väliseskendamisel ei tehtagi katset kirjeldada maailma nii, nagu seda nägid kaasaegsed.

Igatahes pole selles veel midagi ebateaduslikku, kui mõni ajaloolane otsustab keskendada oma jutustuse eestlastele – nagu pole ka tugevaid argumente, et tembeldada ebateaduslikuks baltisaksa ajaloolaste harjumus keskendada inimestele, keda Kruus nimetas valitsevaks koorekihiks. See ei tähenda, et käsitlust peaks läbibistama rahvus kui idee. Mainigem võrdluseks Tammsaare põhjendust, miks ta valis „Tõe ja õiguse“ esimese osa tegelasteks eestlased. Raamatu idee olevat nii üldine, et hõlmab kogu loodust. „Vargamäe kandev idee on Vargamäe ise, tema elaniku seisukohalt aga – võitlus Vargamäega.“ Polevat tähtis, kas igikestvat võitlust ilmestab inimene või mõni muu loom. „Võib-olla millalgi puudus Vargamäel inimene ja võib-olla millalgi kaob ta sealt jällegi,“ mõtiskles Tammsaare kirjas iseendale,

193 Marek Tamm on vaadelnud loomade ajalooga seotud episteemilisi probleeme laiemal küsimuse taustal, kas loodusel on ajalugu; vt M. Tamm. Kas loodusel on ajalugu? Ajalookirjutuse arengutest antropotseeni ajastul. – Vikerkaar, 2018, 7–8, 47.

194 É. Baratay. Le point de vue animal, 202.

aga kas sellepärast kaob tema kandev idee – kas raue võitlus? Mina arvan, et koguni mitte. Kui Sina aga selle ajajärgu oled valinud, kus hängeldab ja rühmeldab Vargamäel inimene-eestlane, siis ainult sel lihtsal põhjusel, et Sina oled inimene-eestlane ja egoistina tunnend Sa iseenda ja oma tõu vastu kõige suuremat huvi. Pealegi on tõenäolik, et teisi eestlasi-inimesi huvitab rohkem inimese kui sauruse võitlus Vargamäega, nagu ta suuremgi innuga vaatab härja ja inimese kui kahe härja võitlust.¹⁹⁵

Küllap tahaksime siia tänapäeval lisada mõnegi korrektiivi. Põhilisega pole aga raske nõustuda: üldhuvitavat ei pea uurima abstraktselt, vaid seda saab teha mitmesuguste tegelaskujude abil, kelle hulgast uurijal on õigus valida. Et valik langeks eestlastele, selleks ei pea ise olema eestlane. Eespool mainitud Leo Meyer on üks näide. Tema puhul ajendas huvi eestlaste vastu nende keele eripära ja ÕES-i ülesanne. Tallinnas sündinud Paul Johanseni tõi eestlaste uurimise juurde estofilia, mis tärkas omamoodi vastureaktsioonina keskkonnas, kus eestlusele vaadati põlgusega ülalt alla.¹⁹⁶ Ajal, mil eesti päritolu peeti häbiväärseks, oli kindlasti omajagu poleemilisust Johanseni väidetes, et vallutusele järgnevatel sajanditel oli eestlasi arvatust palju rohkem nii vasallide kui ka Tallinna elanike hulgas, tihti sakslastega samas seisundis.¹⁹⁷ Ehkki Johansen oli taanlane, seadis ta eesmärgiks tõsta esile eestlaste aktiivset osa keskaegses asustuses.¹⁹⁸ Samuti püüdis ta kirjeldada keskaegse Tallinna elu „eestlaste seisukohalt“: kuidas paistis talupojale võõra ehitusstiili, kommete ja keelega „kiviküla“, kus ta ostis, müüs ja laenu võttis, mille elanikele ta ammesid ja teenijaid muretses jne.¹⁹⁹

Eestlastest ajaloolastele muutus oma rahva aktiivsuse tõendamine minevikus iseseisvaks ideeks. Vabadussõja ajal toodi innustuseks ette tööka, et 1502. aastal Pihkva peale läinud Wolter von Plettenbergi väes oli „väga palju eestlasi“.²⁰⁰ Hendrik Sepp hindas eestlaste osakaalu Rootsi sõjaväes Narva lahingu ajal.²⁰¹ Nüüdseks on ajaloolased muutunud etniliste kategooriate kasutamisel hoopis ettevaatlikumaks. Soovitakse vältida

195 A. H. Tammsaare. Avalik kiri A. H. Tammsaarele. Eesti NSV Kultuuriministeerium, Paide, 1964, 10.

196 Johanseni isiklike kogemuste ja tema estofilia tekkimise kohta koolipõlves vt: P. Johansen. Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus keskaegsel Liivimaal. – P. Johansen. Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. Ilmamaa, Tartu, 2006, 329. Tema esimeste tööde kohta: J. Kivimäe. Paul Johansen: The Identity of an Historian. – Denmark and Estonia, 1219–2019: Selected Studies on Common Relations. Ed. by J. E. Olesen. Druckhaus Panzig, Greifswald, 2019, 243–244.

197 P. Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter: Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. C. Mattiesen, Dorpat, 1925, 9; P. Johansen. Eestlane Tallinna linnaarhiivi allikate kajastuses. – Kaugete aegade sära, 130.

198 Paul Johansen Hans Kruusile, 21.05.1934. – Tuna, 2013, 4, 67.

199 P. Johansen. Sakslane ja mitesakslane keskaegses Tallinnas. – Kaugete aegade sära, 162–163.

200 Eestlased Pihkvas. – Postimees, 02.06.1919, 5.

201 H. Sepp. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Kaitsevägeade Staabi VI osakonna kirjastus, Tallinn, 1930, 199. Vt ka H. Sepp. Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhja sõja ajal. – Sõdur, 1927, 21–22.

varasemat kalduvust kanda minevikku hilisemaid rahvuslikke eristusi. Näiteks on Linda Kaljundi osutanud, et alles 16. sajandil hakati Jüriöö ülestõusu motiivina esitama eestlaste viha sakslaste vastu.²⁰² Tänapäeval püütakse iseäranis hoolikalt taastada allikates leiduvate sõnade omaaegset kasutust. Nimetuse *Este* kohta on Tiina Kala väitnud, et see ei viidanud kuni 16. sajandini sugugi ühemõtteliselt eestlastele, vaid tähistas ka kitsamaid inimrühmasid, näiteks neid, kes elasid väljaspool linnamüüre.²⁰³ Köidab siiski tähelepanu, et sellistegi väidete korral ei jäta ajaloolased kasutamata eestlase kategooriat, seades kahtluse alla üksnes seda, kas nende tarbeks oli keskajal ühtne nimetus.²⁰⁴ Paul Ariste uuris, kuidas eestlast on aegade jooksul nimetatud. Sõna *undeutsch* tähendas tema väitel esmalt ebaselget, arusaamatut ja alles hiljem mittede sakslast. „Asjaomaste tõendite avastamatuse tõttu on raske öelda, kas saksa vallutajad mõtlesid eestlastest kõneldes seda, et nende keelest pole võimalik aru saada, või seda, et nad pole sakslased.“²⁰⁵ Niisugusele lähenemisele on ilmne vastuväide: on kaheldav, kas eestlane on lahutatav oma nimetustest, st nähtus, mis on püsinud keskajast saati ning omandanud pelgalt erinevaid nimetusi. Kas me ei peaks kirjeldama minevikku nii, nagu seda nägid kaasaegsed? Sel juhul poleks meil aga justkui õigust kasutada kategooriat, mille tähistamiseks kaasaegsetel sõna polnud. Kas väide, et Plettenbergi väes oli „väga palju eestlasi“ on üldse mõttekas?

Tuleb rõhutada, et pole sama asi, kas ajaloolane kasutab mõistet mingi inimrühma piiritlemiseks uurimisainesena või omistab selle minevikus elanud inimestele. Uurimisainese piiritlemisel pole tähtsust, kas käsitletavat inimrühma nähti tervikuna ka minevikus või lõikasid toonased kategooriad tegelikkust hoopis teisiti – ajaloos esinevate mõistekategooriate kirjeldamine võib olla osa käsitlusest, mitte lähtepunkt. Samamoodi on eestlastega. Selgitagem seda näitega Henriku Liivimaa kroonikast. Jüri Kivimäe on juhtinud tähelepanu seigale, et Henrik kasutab Saaremaa elanike kohta valdavalt sõna *Osiliani*, mitte *Estones Osilienses* või midagi sellist, mis kinnitaks saarlaste arvamist eestlaste hulka.²⁰⁶ See ei takista meid aga vaatlemast praegusest lähtekohast

202 L. Kaljundi. Pagans into Peasants: Ethnic and Social Boundaries in Early Modern Livonia. – Re-forming Texts, Music, and Church Art in the Early Modern North. Ed. by T. M. S. Lehtonen, L. Kaljundi. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2016, 376.

203 T. Kala. Gab es eine „nationale Frage“ im mittelalterlichen Reval? – Forschungen zur baltischen Geschichte, 2012, 7, 20–22.

204 Vt samas, 24.

205 P. Ariste. Kuidas eestlast on nimetatud. – Keel ja Kirjandus, 1968, 10, 606.

206 J. Kivimäe. *Henricus* the Ethnographer: Reflections on Ethnicity in the Chronicle of Livonia. – Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia. Ed. by M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Ashgate, Farnham, 2011, 95.

mandriasukaid ja saarlasti koos, ehkki „koos“ vaid selles mõttes, et kesken-dume mõlema rühma tegevusele ning jätame uurimiseks lahti küsimuse, milliseid ühendussidemeid 13. sajandi alguses täheldada võis. Selleski pole midagi vastuolulist, kui kasutada (ajas kohanevat) kategooriat „eestlane“ mingi 13. sajandi inimrühma piiritlemiseks, ent jõuda viimaks – just sellise piiritlemise abil – järeldusele, et sinna kuuluvad inimesed ei käsitanud end tervikliku rühmana. Hilisemad jaotused ja kategooriad annavad võimaluse uurida, kuivõrd varasemad neist lahknevad. „Eestlane“ oleks huvikategooria, mitte kirjeldus, mis välistab teisi, nt „mittesakslase“ vms. Niisiis peab ka mõistete sobivuse hindamisel eristama vaatepunkte. Tõsiasi, et eestlase mõiste kasutamine pole kohane sisekeskendamisel, ei tähenda, et ajaloolane ei võiks seda kasutada.²⁰⁷ Nagu romaangi, hõlmab ajalookirjutus enamasti mitut vaatepunti. Romaanis võib autor lüli-tuda tegelaskuju kogemuste kirjelduselt äkki sündmuste kirjeldamisele autori vaatepunktist (sisekeskenduselt väliskeskendusele) ning mainida midagi, mida tegelaskuju ei saanud kuidagi sel hetkel tajuda, näiteks loetleda tema tegude hilisemaid tagajärgi. Sageli on tegelaskujude valik mõjutatud sellest, mis juhtub romaanis hiljem. Ka „eestlase“ kategooriat saab käsitada keskendusvahendina, mis pole anakronistlik, kui ollakse teadlik, millise vaatepunktiga on parajasti tegu.

Liati pole meil lootustki pakkuda ajalugu järjekindlalt kaasaegsete taju vaatenurgast. See on historistlik utoopia. Parimal juhul õnnestub selgitada arusaamasid, mille abil või kaudu tajuti.²⁰⁸ Just seda võimaldab minevikus kasutatud sõnade tähenduse uurimine. Eesti ajaloo puhul vaevleme pahatihti olukorras, kus me ei tea ega saagi kunagi teada, kuidas sündmused kaasaegsetele paistsid. Nagu tões üs ajaloolane, kes soovis kirjeldada 16. sajandil elanud lätlaste vaatenurka toonastele sõdadele: peab kasutama võimsaid optilisi vahendeid, et leida allikatest midagigi kohaliku rahva kohta, rääkimata nende arvamustest või kogemisviisist.²⁰⁹ 13. sajandi puhul kehtib see veelgi enam. Ameerika-vallutuse kohta leidub niisuguseid allikaid, mille põhjal on proovitud taastada ka allajäänute vaadet sündmustele. Maiade ja inkade silmis oli saabunud suur katastr oof, sest jumalad osutusid surelikuks. Hispaanlaste tulekule eelnev aeg värvus kiiresti kuldajastuks, mille korrapära hiilgas aastatega aina

207 Selle kohta, kuidas ajaloolane kasutab eestlase mõistet kaugete ajajärkude kohta, ilma et seda peaks pidama anakronistlikuks, vt: M. Mägi. Eesti ühiskond keskaja lävel. – Eesti aastal 1200. Koost. M. Mägi. Argo, Tallinn, 2003, 32; E. Jansen. Eestlane muutuv asjas: Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007.

208 Selle kohta antropoloogia kontekstis vt: C. Geertz. „Pärismaalase pilguga“: Antropoloogilise mõistmise olemusest. – C. Geertz. Omakandi tarkus: Esseid tõlgendavast antropoloogiast. Tlk T. Pakk. Varrak, Tallinn, 2003, 80.

209 A. Spekke. Point de vue letton sur la question Baltique au 16. siècle. – *Conventus primus historicorum balticorum: Acta et relata*. Riga, 1938, 345.

säravamalt järgnenud „hullu aja“ taustal.²¹⁰ Siinset ajalugu puudutavaid allikaid on Juhan Kahk aga tabavalt võrrelnud varjuteatriga. Isegi siis, kui algab kroonikate ja ürikute periood, jäävad eestlased ikka varjudeks, kes ilmuvad nähtavale „ettureina, keda sõjakäikude ja rüüsteretkede ajal maha notitakse“. Eestlastele suhu pandud sõnadki tekitavad kahtlust, sest „need on suuresti kas varastatud pühakirjast või pärit kroonikute peast“.²¹¹ Kahk tõdeb, et alles 17. sajandi alguses hakkab eestlane viimaks ise rääkima – ja üksnes seepärast, et 1630. aastal loodi Liivi- ja Eestimaal uus kohtusüsteem, mille dokumendid on säilinud. Saame teada, et üks talumees süüdistas teist oma naise sõimamises ning hüüdis tekkinud kakluses vennapojale: „Anna talle nii, et tal soolikad väljas on ja jalgade ette kukuvad.“²¹² Kui üks talupoeg tegi teisele ettepanku piiripeenar kindlaks määrata ning too vastas, et las mõisahärra jagab maid, siis ütles esimene: „Kurat võtku sind ja su härrat, mina võtan põllu sealt, kus ma vao sisse künsin.“²¹³ Tunnistagem, et saab üksnes oletada, mida sellised lausekillud väljendavad. Järjest enam lööb läbi mõte, et ka emotsioonidel on ajalugu, või vähemalt arusaamadel, mis emotsioone vormivad.²¹⁴

Ometi ei välista sisekeskendamise võimatus ajaloo kirjutamist eestlaste seisukohalt, kui selle all peetakse silmas uurimist, mida sündmused tähendasid neile tagajärjena. Kuidas paistab 13. sajand selles valguses? Terminit „muistne vabadusvõitlus“ (mille pühitses sisse just eespool mainitud „Eesti ajaloo“ esimene köide) ei peeta vallutuse tähistajana enam sobivaks, kuna see ütlevat meile palju selle kohta, mida taotlesid Jakobson, Reiman, Kruus ja nende kaasaegsed, ent ei midagi 13. sajandi inimeste sihtide kohta, sest „siin on silmas peetud poliitilist vabadust moodsas mõttes, mitte keskaja ühiskonna arusaama vabadustest kui isikute ja rühmade ühiskonnas ebavõrdselt jagunevate eesõiguste ja kohustuste süsteemist“.²¹⁵ Eeldus, et keskajal oli mingi ühtne arusaam vabadusest, mis iseloomustas nii rooma õiguse kommentaatoreid Bolognas, Pariisis kuningakojas toimetanud legiste, Läänemere-äärsete linnade ametimehi, paavsti kuuria vaimulikke, talupoegi, käsitöölisi kui ka kristliku maailma

210 N. Wachtel. *La vision des vaincus: Les indiens du Pérou devant la Conquête espagnole 1530–1570*. Gallimard, Paris, 1971, 56. Vt ka I. Clendimann. *Ambivalent Conquests: Maya and Spandiar in Yucatan, 1517–1570*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987, 129.

211 J. Kahk. *Inimesed ja olud „vanal heal“* Rootsi ajal. – *Looming*, 1983, 8, 1098–1099.

212 Samas, 1102.

213 Samas, 1104.

214 Selle olulise täpsustuse (eristuse emotsioonide ja neid raamivate arusaamade vahel) lisab J. Plamper: *The History of Emotions: An Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 32–33. 16. sajandi Prantsusmaa kohta on väidetud, et isegi taju oli toona teistsugune, sest kuulmismeel olevat mänginud nüüdsega võrreldes hoopis suuremat rolli. Väärrib siiski tähelepanu, et selline üldistus on tehtud paari kirjaniku mõne tekstikatke põhjal. (R. Mandrou. *Introduction à la France moderne 1500–1640: Essai de psychologie historique*. Albin Michel, Paris, 1974, 79–81)

215 A. Selart. *Eestlaste oma ajalooteadus*. – *Keel ja Kirjandus*, 2018, 1–2, 44.

piiridel elavaid paganaid, ei tundu väga veenev. Juba *a priori* võib öelda, et see pole tõsi. Kuid kelle vaatenurk – ja milline vabaduse mõiste – peab siis olema ajaloolasele määrav? Kas vallutajate oma? Kui tahame teada, mis toimus meid huvitava tegelaskujuga, siis peame arvestama kõigi osaliste vaatenurgaga, sest sündmused ise on mitmetahulise tähendusega. Raske on aga jagada veendumust, et on teada, millised mõisted on ajakohased, kirjeldamaks seda, kuidas **erinevad pooled** kogesid 13. sajandi sündmusi. Ajaloolane satub valiku ette, kui sündmusel on kaks osalist ning teada on vaid see, millise tähenduse omistas sellele üks, teise puhul on aga tuvas-tatav vaid tagajärg. Oletame, et keegi ohverdab hobuse mõttega, et saadab ta teise ilma isandat teenima. Kas saame öelda, et niisugune ongi selle sündmuse objektiivne ja ajakohane tähendus? Mõneti küll. Siiski ei usuta tänapäeval sellisesse hauatagusesse ning ilmselt tuleb tõdeda, et hobusele tähendas see lihtsalt tapmist. Isegi kui leida sündmuse kirjeldus, mis on kogemusekohane ühele osalisele, ei tarvitse see olla kogemusekohane teisele osalisele. Teiselt poolelt vaadates võib iseenesest ajastukohane kirjeldus olla läbinisti moonutatav.²¹⁶ Väljend „vabadusvõitlus“ ei tundu sugugi ebatäpse või anakronistlikuna, kui oleme teadlikud selle hilisemast kasutusest – ning kui meil pole asemele pakkuda midagi muud, mis tooks sama hästi esile allajäänute vaatepunkti.²¹⁷

Keskendumine eestlastele ei mõista meid juba ettehaaravalt teleoloogia, anakronismi või „metodoloogilise rahvusluse“ kütkeisse. See ei vastandu rahvusülesele käsitlusele, vaid pigem loob pinna selle rakendamiseks. Rahvuslik ärkamine, Eesti ajaloo vahest rahvuslikem teema pakub selle kohta hea näite. Nagu teada, käivitus rahvuslik liikumine kõige elavamalt Viljandimaal. Jaan Tõnisson märkis, et just seal tuli allaheitliku meele asemele korruga suuruse tunne. Viljandimaa mehed olevat ostnud õlut ainult kuue pudeli kaupa. Toonast aega meenutavale Tõnissonile kerkis silme ette tugeva mehe kuju, „kes kord Nuia kõrtsis, kuhu hobust puhates tarvis sisse oli astuda, suure iseteadvusega viinaklaasi vastu sirutas, kuna ta ise käskivald hüüdis: „Saks, joo!““ Kui tulija ei tahtnud juua, käratanud mees vihaga: „Tead, meie oleme Eesti mehed, ja sina ei taha meiega juua?!“²¹⁸ Nõnda ei pidanud Carl Robert Jakobson

216 Näiteks on ristimise puhul vähe teada paganate kogemisviisist, rohkem aga sellest, mida ristisu vastuvõtmine neile praktikas tähendas; vt T. Kala. Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – Tuna, 2006, 3, 20.

217 Allajäänute vaatepunkt on muidugi üldistus, mis ei arvesta erinevate inimeste ja rühmade olukorraga (selle kohta vt: W. L. Urban. Victims of the Baltic Crusade. – Journal of Baltic Studies, 1998, 29, 199–200). Samas on nüansseerimata kujutlus kaasaegsete vaatenurgast veelgi eksitavam. Mainigem sedagi, et suurem osa ajastunimetustest tähistab toimunu hilisemat kokkuvõtet. Näiteid selle kohta: Les noms d'époque: De „Restauration“ à „années de plomb“. Sous la dir. de D. Kalifa. Gallimard, Paris, 2020.

218 [J. Tõnisson]. Kõlbline II. – Postimees, 31.12.1908, 2.

nähtavasti eriti pingutama, kui ta proovis Viljandi Põllumeeste Seltsis mulkide enesetunnet ajalooga veelgi paisutada. Jakobson tõstis eeskujuks kunagist sakalaste vaimu, mis „nagu lövi puurist põlates välja vaatas, kunni ta lahti peasis ja siis jälle omas vallas peremees oli“.²¹⁹ Teleoloogiline ja rahvuslikult moonutav oleks see, kui võtaksime sellist äratamist sõnasõnalt: peaksime toimunu tõukejõuks seni uinunud rahvuskooluvust ning kujutaksime eestlasi kollektiivse lövina, kes ootas sajandeid lahti-pääsemist. Hendrik Sepp on näidanud, kui suur mõju oli Viljandimaa peremeeste psühholoogiale rahvusvahelisel majandusel ja viljaliikide osatähtsuse muutumisel 19. sajandi keskel. Lina ja kartuli kasvatamine ei nõudnud palju kapitali ning saak läks välisturule, mis vähendas tootjate sõltuvust mõisast ja suurendas nende majanduslikku iseseisvust.²²⁰ Kui Ameerika kodusõda katkestas ligipääsu lõunaosariikide toorpuuvillale ja tekstiilivabrikud hakkasid otsima alternatiivset toorainet, siis tabas Euroopat linabuum.²²¹ Majandus ei seleta muidugi kõike ning sellele loole tuleb lisada teine, kirjeldamaks ideid, mis lubasid Viljandimaal 1870. aastatel kellelgi öelda mõttekana lause: „Meie oleme Eesti mehed.“ Veel tuleb lisada lugu – ja seegi peab olema rahvusülene –, mis seletab, miks Jakobson õhutas 1876. aastal rahvustunnet Liivimaa kroonika abil.

Teisisõnu võib rahvusülendus olla kandev idee ka siis, kui jutustus on keskendatud eestlastele. Kõigest hoolimata saab ikkagi tõmmata selge eraldusjoone Hans Kruusi kahe esimese imperatiivi vahele. Peategelase valik ei kirjuta ette käsitlusviisi ning päris kindlasti ei pea esitama minevikku nii, et peategelasest jääb hea mulje. Just seepärast ei ole päris rahuldav iseloomustada ajalugu tõsiasjade jadastamisena moraaliprintsiiibil. Ajaloolasel on voli valida uurimisaines mistahes printsiiibil, kuid see printsiiip ei tohi teda kallutada kõrvale tõepärasuse imperatiivist, mis on täiuses muidugi püüdmatu, kuid mis ergutab sellegipoolest aina suuremale adekvaatsusele. Eri vaatepunktide ja rahvusülest sidemetega arvestamine on ise näide sellest, kuidas minevikust saab varasemaga võrreldes adekvaatsema pildi. Teleoloogia on kujunenud ajalooteaduse üheks suuremaks pärispatuks. See on sisendanud skepsist igasuguste ideede vastu 19. sajandi mõttes. Eesti ajalooga seoses on Cornelius Hasselblatt laitnud ajaloolaste kalduvust esitada minevikku nii, nagu suunduks see iseseisva Eesti poole.²²² Ometi ei muutu ajalugu halvas

219 [C. R. Jakobson]. Teretamise kõne Viliandi põllumeeste seltsis. – Sakala Lisaleht, 10.06.1878, 1.

220 H. Sepp. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengusuund 1880-ndais aastais. – Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1940, 389.

221 Vt D. A. Farnie. The English Cotton Industry and the World Market 1815–1896. Clarendon Press, Oxford, 1998, 154.

222 Hasselblatt toob näitena 1881. aasta märgukirja tsaarile, milles tavatsetakse näha eellugu

mõttes mütoloogiliseks pelgalt seepärast, et on 20. sajandil tekkinud poliitilise üksuse raamistuses. Esiteks ei välista keskendumine mõnele maa-alale muutuvaid raamistusi üksikute sündmuste valgustamisel. Teiseks langetakse teleoloogia lõksu alles siis, kui varasemat seletatakse hilisemaga – mitte siis, kui hilisem on olnud lähtepunkt uurimisala piiritlemiseks. Ajaloolane võib seada sihiks jutustada millegi olemasoleva eellugu, olgu selleks kas või Eesti riik. Päritakse: „Kuidas, milliste sündmustega oleme jõudnud punkti, kus oleme?“ Müüt on jutustus, mis vastab just niisugusele küsimusele. Vormilt ei vastandu see üldsegi ajaloole, vaid kujutab endast üht ajaloo vormi.²²³ Kui Eesti ajalugu määratletakse Eesti riigi eelloona, siis tundub see küll esmapilgul olevat minevikku lamestav ettevõtmine, sest kogu ajaloolist kirjust vaadatakse justkui läbi riigi prisma. Eellugu ei tarvitse aga mõista nii, et minevik pälvib huvi ainult tagajärgede poolest. Lõppude lõpuks ei ole siin tegu muuga, kui et ajaloolast huvitab rohkem see, mis minevik ise on talle muistisena lähedale mänginud – alates temast enesest.

Kas Eesti ajalool on mõte? Seegi oleneb vaatenurgast. Suuremal osal ajaloolistest sündmustest on osalistele mingi mõte. Aines, millest vormitakse ajalugu, on hulk tähenduslikke tegusid, mitte tõsiasjade virvarr. Nõnda pole ajaloolase ülesanne anda mõte sellele, mis on loomuldasa mõttetu. Pigem võiks küsida, kas sündmustel on veel mingi teine, lisanduv mõte ajaloolasele ja tema kaasaegsetele ning kas selle võib võtta kandvaks ideeks mineviku esitamisel. Balti ajaloo punaseks jooneks pakuti Idast eristumist. Seegi pole iseenesest veel anakronistlik, kuni ei väideta, et Idast eristumine on see, mida ajaloolised tegelaskujud on järjepanu püüdnud saavutada.²²⁴ On iseküsimus, kas Ida ja Lääne vastandamine on viljakas idee või jätab see pigem meie eest varju mitmesuguseid keerulisi ühendussidemeid. Ajaloolise jutustuse teljeks valitava idee väärtust saab hinnata selle põhjal, kas see loob seoseid, mida ei tajuta, kui piirduetakse sellega, et taastatakse üksikuid sündmusi, „nii nagu need olid“. Idee peaks aitama valida käsitletavaid sündmusi, mitte lisanduma üldistusena mingil muul põhimõttel jadastatud tõsiasjadele. Just see tõttu pole palju lootatavast leida mõnd ühist ideed, mille alla saaks

hilisemale rahvuskubernangu moodustamisele 1917. aastal. Ta väidab, et tegelikult ei nõutud selles märgukirjas sugugi kubermangupiiride muutmist rahvuslikul alusel, vaid esitajad üksnes kahetsesid, et keele- ja halduspiir ei kattunud. (C. Hasselblatt. 1881. aasta müüt. – *Tuna*, 2015, 3, 147)

223 W. H. McNeill. *Mythistory, or Truth, Myth, History, and Historians.* – W. H. McNeill. *Mythistory and Other Essays.* The University of Chicago Press, Chicago, 1986, 3.

224 Quentin Skinner paneb ajaloolasele järgmise piirangu: kellelegi ei saa omistada tegu, mille kirjeldus ei vasta sellele, kuidas ta ise võinuks oma mõtet või saavutust iseloomustada (*Meaning and Understanding in the History of Ideas.* – Q. Skinner. *Visions of Politics*, Vol. 1: *Regarding Method.* Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 77).

hõlmata nii eesti kui ka baltisaksa orientatsiooni. Maiskondlikkus annab meile kõigest ruumilise kokkukuuluvuse. Kui otsime midagi ühendavat eestlaste ja baltisakslaste ajaloo põimimiseks, siis võiks see olla hoopis lahknevuse: mitte lihtsalt algse erinevuse püsimine, vaid ka uute erinevuste tekitamine ja süvendamine ühisel vaimsel pinnal, teisalt aga ühise kultuuri loomine erinevuste toel (meenutagem Johanseni märkusi komplementaarsusest linnas). Eestlased ja baltisakslased moodustasid teineteist määratleva vastuolukogukonna.²²⁵ Rahvustumine (vastuolu teisenemine rahvuslikuks) oli sellise kooselu üks, hiline faas. Ka ajalooliste orientatsioonide teke oli selle nähtuse tahk. Nõnda polegi kummaline, õieti on lausa tüüpiline, et baltisaksalik ja eestilik ajalookäsitlus kuulusid samasse traditsiooni. Lahknevuse loomine jagatud kultuuri abil – see on midagi, mis läbib kogu Eesti ajalugu.

KOKKUVÕTE

Mida peaks siis arvama Theodor Lessingu väitest, et millegi ajaloo kirjutamiseks peab see miski olema juba tekkinud? Just see ajendas teda tõdema, et ajaloos on alati midagi müütilist – midagi tagasivaatavalt mõtestavat. Kas see tähendab, et Eesti ajalugu muutub paratamatult fiktiivseks, kui seda proovitakse viia tagasi keskajani või kaugemalegi? Näeme, et rahvasajaloo arvele pandavad raskused on palju laiema haardega ja puudutavad iga katset korraldada ajaloolist ainet kriteeriumite abil, mis on mõttekad ja olulised meile, kuid ei tarvitsenud seda olla minevikus. Meenutagem rahvasajaloo määratlust – see tõstab minevikust esile rahvuslikku ja eristab seda piirkondlikust või maailma ajaloost. Pole kahtlust, et ajalookirjutus tõstab alati minevikust midagi esile. Jääb hilisemate aegade otsustada, kellele ja millele tehakse au tõusta ajaloo valgusse. Nõnda saab vaid ositi nõustuda Rankega, kui ta väidab, et ajaloo muusa on armukade ega salli olevikuhuvide teenimist.²²⁶ Pigem on küsimus, millist laadi olevikulisi huvisid võib ajaloolane teenida ja kuidas. Miski ei takista võtta lähtepunktiks tänast päeva ja kirjutada oleviku ajalugu.²²⁷ Sel juhul peab lähenemine aga olema genealoogiline. Olgu selle näiteks Robert Bartletti uurimus „Euroopa sünd“.²²⁸ Bartlett

225 Seda mõistet on kasutatud tšehhide ja sakslaste kooselu kirjeldamisel: J. Kren. *Konfliktgemeinschaft: Tschechen und Deutsche 1780–1918*. R. Oldenbourg, München, 1996.

226 L. von Ranke. *Englische Geschichte, vornehmlich im sechszehnten und siebzehnten Jahrhundert*, xi.

227 Oleviku ajaloo iseloomu kohta vt: T. Garton Ash. *Oleviku ajalugu: Eeseed, olupildid ja sõnumid 1990. aastate Euroopast*. Tlk M. Laane. Varrak, Tallinn, 2002, 10.

228 R. Bartlett. *Euroopa sünd: Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350*.

asub selgitama, kuidas nüüdse Euroopa ala euroopastus, st omandas ühiskondliku ja kultuurilise ühtsuse. Keegi ei tahtnud keskajal väljarändamisega, paganate allutamisega, linnaõiguse levitamisega ega isegi kristliku maailma piiride laiendamisega luua Euroopat. Minevikus elanud inimestele ei saa omistada motiivina seda, mis kujunes nende tegude tagajärjel. Euroopastumine kui idee moodustab tagantjärele terviku nähtustest ja sündmustest, mida kaasaegsed oleks vaevalt osanud seostada. Keyserlingi vaimus võiksime öelda, et 12. või 13. sajandi sündmuste mõte selgus alles hiljem. Jah, nende tagajärjed selginesid hiljem. Ent kui tagajärjed ongi see, mida peame silmas mõtte all, siis tekib küsimus, millised tagajärjed meid täpsemalt huvitavad. Siin ongi punkt, kus olevikuline huvi mängib õigusega rolli. Eesti ajalugu ei saa olla samasugune nagu baltisaksa ajalugu, sest lähtepunktid erinevad. Selles tõdemuses pole midagi relativistlikku ega ajalookirjutuse objektiivsust kõigutavat.

Mööndavasti paistab Eesti ajalugu ettevõtmisena hoopis vähem problemaatiline kui eestlaste ajalugu. Esimese puhul saab keskenduda sellele, mis on toimunud praeguse Eesti alal. Selline lahendus, ehkki erapooletu ilmega, on üksjagu kõrvalepõiklev. Kunagi ei keskenduta kõigele, mis mõnel maa-alal aset on leidnud. Ikka kiputakse pöörama rohkem tähelepanu inimestele, iseäranis neile, keda peetakse mingil põhjusel oluliseks. Kui tunnistatakse, et keskendutakse eestlastele, siis on sel vähemalt otsekoheuse eelis. Et valik ei tunduks liiga kitsarinnaliselt rahvuslik, siis tasubki täpsustada, mida üldse tähendab keskendumine ajalookirjutuses. Vast polegi selleks paremat viisi kui öelda, et keskendumine on ajaloo jutustamine kellegi vaatepunktist. Eespool näitasin, et see on mitmekihiline programm, mis ei lülita välja ajaloolase enda vaatepunkti ega nõua, et ajaloolane ise oleks eestlane. Mine tea, ehk on mitte-eestlasel isegi paremad väljavaated kirjutada ajalugu eestlaste vaatepunktist. Teda ei kammitse samal määral vajadus esitada ajalugu nii, et see kirkastaks tema minapilti. 1930. aastatel väljendatud mõte, et ajalookirjutuse sisu sõltub autori rahvusest, tabab ikkagi midagi olulist, ehkki palja üldistusena ei paku see veel mingit seletust. Tänapäeval ei juhata see enam rahva-, vaid pigem sotsiaalsühholoogia valdkonda, kus kesksel kohal on kollektiivse identiteedi teooria. Selle järgi on minapildi osaks ka kollektiivsed müüdid, nii enda kui ka võõra grupiga haakuvad kujutelmad.²²⁹ Seejuures on minagrupp ise kujutelm, mis võib ulatuda kaugelt ajalukku (nt „eesti rahvas“). Kui Kruus nõudis ajaloolaselt armastust „oma väikese heroilise,

Tlk T. Tammets. Kunst, Tallinn, 2001.

229 H. Tajfel. Intergroup Relations, Social Myths and Social Justice in Social Psychology. – The Social Dimension: European Developments in Social Psychology, Vol. 2. Ed. by H. Tajfel. Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 695.

kuid sajandite kestes kurva saatuse osaliseks olnud rahva vastu“, siis ei pidanuks ta kartma, et see ettekirjutus jääb täitmata.

Eesti ja baltisaksa ajalookäsitluse lahknemise tingisid paljuski ühiskondliku seisundiga seotud huvid, tähtis osa oli aga ka psühholoogial. 20. sajandi alguses loetles baltisaksa ajaloolane ja ajakirjanik Ernst Seraphim lätlaste ja eestlastega leppimise eeltingimusi. Esmalt olevat vaja leida üksmeel mineviku kohta, kuna sellest johtuvat kõik muu. „Sakslasel on sel puhul silme ees kultuuri ja vaimuvalgust levitav õpetaja,“ kirjutab Seraphim, „lätlane ja eestlane on aga mälus säilitanud raskused ja rõhumise.“ Ometi olevat siingi võimalik jõuda arusaamisele, kui kasutada sobivat ajaloolist mõõdupuud. Seraphimi sõnul pidid kõik võtma omaks, et 12. sajandil alanud kolonisatsioon oli ajalooliselt põhjendatud ning seletatav Saksamaa poliitilise ja majandusliku arenguga; see tõrjus tagasi vene mõju, lõpetas sõja indiaanlaste tasemel olnud pärismaalaste vahel ja säilitas nõnda rahvusliku eripära; järgnenud pärisorjus ei olnud Baltimaade eripära, vaid tavaline kogu Euroopas; baltisakslased kasvasid tasapisi maaga kokku, tegid ära suure kultuuritöö ja panid agraarreformidega aluse tugevale talupojaseisusele. Seraphimi hämmastas, kuidas ei suutnud isegi haritud lätlased ja eestlased neid tõdesid tunnistada. Ta ei osanud teha muud kui pakkuda, et inimesel on komme unustada kõik talle osaks saanud hea, kibedat aga visalt meeles pidada.²³⁰ Võib-olla tabaski Seraphim omal moel märki, olgugi vaid sellega, mis puudutab üldisemalt valikulisust. Oletame, et loetletud väited on teaduslikult tõendatavad. Mõistagi pole see tegelikult nii – mitte seepärast, et kõik neist oleks valed, vaid kuna need on läbinisti vaieldavad. Mida tähendab „põhjendatud poliitilise arenguga“, „kasvasid maaga kokku“ või „suur kultuuritöö“? Kuid oletame. Küllap jäänuks ajalukku vaatavale baltisakslasele ikka silma kultuuri levitav õpetaja, eestlastele ja lätlastele aga rüütlid ja orjus. Ka siis, kui oleks saavutatud üksmeel tõsiasjades, oleks baltisakslastel ja eestlastel ikka olnud erinev ajalugu – niisugune, mis ühtib nende kollektiivsete kujutelmadega. Sellest ei järeldu, et üks või mõlemad oleks tingimata müüdid ebatõe mõttes. Need olu müüdid selles mõttes, nagu iga kollektiivne tagasipeegeldus ajalukku on müüt.

Tänuavaldus

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuuri grant PRG942.

²³⁰ E. Seraphim. Aus der Arbeit eines baltischen Journalisten (1892–1910). Verlag von Jonck & Poliewsky, Riga, 1911, 109–112.

ESTONIAN HISTORY AS A MYTH:
THE PROBLEM OF VIEWPOINT
IN HISTORICAL WRITING

Hent Kalmo

National history is often opposed to transnational history and considered an outdated approach to studying the past. Yet it is unclear why this should be so, especially if national history is defined merely by a concern with what is perceived as national and not wedded to any particular methodology. The article sets out to analyse the various meanings of national history by exploring one of its manifestations in action: the 'Estonian orientation' that arose in the 19th century and came into conflict with existing Baltic German historiography. The 'Estonian paradigm', as Jaan Undusk has characterised it, is interesting not only as an example of national history (of which there are, of course, many) but also because of the way its exponents described their own intervention. They claimed to 'write history from the point of view of Estonians'. It can thus be seen as a predecessor of later attempts to change the viewpoint from which history is written (for example 'history from below', animal or environmental history). In order to examine more closely the role of viewpoint in history writing, the article begins by setting out the differences between the Estonian and Baltic German orientations as they had developed by the 1930s. The Estonian historian Hans Kruus deserved particular attention since he was the first to offer a theoretical account of the effects of an historian's social position upon the work produced. Whilst his analysis was a rather crude application of Marxism, it led him to distinguish between various forms of bias: a tendency to privilege certain subject matter and a tendency to treat it in a manner most favourable to one's social group. The emergence of a rival body of work, strongly revisionist in character, also prompted a few Baltic Germans (for example Arved von Taube) to appreciate the importance of viewpoint in history writing. After following this parallel development (it can hardly be seen as an exchange, since Estonians and Baltic Germans never engaged with each other on such theoretical matters), the article moves on to ask if the two orientations were really as dissimilar as they were made out to be. I suggest that the two, although starkly contrasted in their depiction of historical events, were representative of a shared tradition of homeland history (*Vaterlandsgeschichte*). The Estonian version of history eventually managed to incorporate much of the stuff of former Baltic history (events, protagonists, objects such as cities) by

presenting it, not as an expression of Estonian nationality, but rather as connected to Estonians one way or another. Its ability to accommodate the results of former research – to the satisfaction of Baltic historians themselves – again raises the question of the alleged narrowmindedness of national history if it is no more than a way of choosing a viewpoint to study and present the past. The last part of the article draws on an analogy with the role of viewpoint in fiction to distinguish between internal focus (the world as seen by the character) and external focus (the character and the world as seen by others, including the author). It is argued with the aid of this distinction that we do not fall prey to teleology and anachronism merely by deciding to focus our historical narrative on Estonians (or some other national group) despite the fact that ‘Estonian’ is a category which might not have been available in the period we study.